

Ο ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΤΡΙΤΩΝ: ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ, ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΤΡΙΧΟΤΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

*Αντιγόνη Λυμπεράκη¹
Ευκλείδης Τσακαλώτος²*

Εισαγωγή

Υπάρχει μια πλούσια βιβλιογραφία γύρω από το πρόβλημα της έντονης αύξησης της ανισότητας που ενδημεί σε πολλές ανεπτυγμένες οικονομίες (ιδιαίτερα στην Αγγλία και στις ΗΠΑ) και συσχετίζεται με τα πακέτα πολιτικής φιλελευθεροποίησης του ορθόδοξου συνταγολογίου. Θα μπορούσε να υποθέσει κάποιος ότι αυτά τα φαινόμενα επιβεβαιώνουν την ανάλυση γύρω από την κοινωνία των δύο τρίτων, ανάλυση που, αν και ξεκίνησε από στοχαστές της αριστεράς σήμερα, εμφανίζει ευρύτατη αποδοχή. Η θέση που υποστηρίζουμε σε αυτή την ανακοίνωση είναι πως η αύξηση της ανισότητας δεν οδηγεί αυτομάτως στην αποκρυστάλλωση μιας κοινωνίας των δύο τρίτων, στην οποία μοιραία και νομοτελειακά περιθωριοποιείται το ένα τρίτο. Το σχήμα της κοινωνίας των δύο τρίτων που αντιστοιχεί σε κάποιο προχωρημένο στάδιο ωρίμανσης των σύγχρονων οικονομιών εμπεριέχει ένα στοιχείο “αναπόδραστης φοράς της ιστορίας”, έχει δηλαδή ένα ντετερμινιστικά προσδιορισμένο συστατικό από το οποίο δεν μπορούν να αποδράσουν οι κοινωνίες του καιρού μας. Η άποψη που θα υποστηρίζουμε σε αυτό το άρθρο είναι ότι οι νεοφιλελεύθερες ορθόδοξες συνταγές πολιτικής δεν παράγουν ένα και μοναδικό κοινωνικό αποτέλεσμα αλλά δρομολογούν πολλαπλά σεβάρια οικονομικο-κοινωνικών αποκρυστάλλώσεων. Ένα από αυτά είναι η εκδοχή της τριχοτόμησης της κοινωνίας, όπως προκύπτει από την ανάλυση του Hutton (1995). Το πρόβλημα που εντοπίζουμε με το σχήμα της κοινωνίας των δύο τρίτων είναι ότι προσφέρει ένα πολύ στατικό πλαίσιο ανάλυσης, ένα πλαίσιο που προσδιορίζεται αποκλειστικά “άνωθεν” και ως εκ τούτου συσκοτίζει κατά μεγάλο μέρος τη δυναμική των μετασχηματισμών που δρομολογήθηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Στην ανάλυσή του ο Hutton, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι συντελείται μια

τριχοτόμηση της κοινωνίας σε (ενδεικτικά) μερίδια 40%, 30% και 30%. Το πάνω 40% και το κάτω 30% αντιστοιχούν στις κατηγορίες που χρησιμοποιεί η ανάλυση της κοινωνίας των δύο τρίτων. Δηλαδή, το 40% της κορυφής αντιπροσωπεύει εκείνους που ευημερούν καθώς και όσους βρίσκονται σε "Παραδοσιακές θέσεις εργασίας" (θέσεις ασφαλείς που εξασφαλίζουν πλεονεκτήματα όπως διακοπές και συντάξεις). Το 30% της βάσης αποτελείται από τους άνεργους και τους "οικονομικά μη-ενεργούς", ενώ ο κίνδυνος που διαγράφεται για αρκετούς από αυτούς είναι να περιθωριοποιηθούν εντελώς τόσο από οικονομική όσο και από κοινωνική άποψη. Η διαφορά με την προηγούμενη ανάλυση βρίσκεται στο ενδιάμεσο 30%. Αυτή η κατηγορία επηρεάζεται από τα φαινόμενα της ανεργίας, της αβεβαιότητας και της κοινωνικής ανισότητας. Συχνά απασχολούνται με σχέση μερικής, προσωρινής ή επί συμβάσει εργασίας ("νέου τύπου θέσεις εργασίας"), όπου η αμοιβή είναι συνήθως χαμηλή και ασταθής, ενώ απολαμβάνουν λιγότερη εξασφάλιση και πρόνοια. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ολοένα και περισσότερα νοικοκυριά εξαρτώνται από αυτού του τύπου την εργασία για τον προσπορισμό του βασικού τους εισοδήματος (και όχι για την εξασφάλιση κάποιου συμπληρώματος που κατά το παρελθόν εθεωρείτο ουσιαστικά "χαρτζηλίκι").

Σε αυτές τις συνθήκες δεν είναι καθόλου παράξενο που η ενδιάμεση κατηγορία του 30% αισθάνεται (και είναι) ιδιαίτερα ευάλωτη, ενώ το μέλλον της διαγράφεται εξαιρετικά αβέβαιο. Η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια, όμως, δεν περιορίζονται αποκλειστικά σε αυτή την κατηγορία. Όπως εύλογα θα μπορούσε να υποθέσει κάποιος, ορισμένα τμήματα του πάνω 40% δοκιμάζονται από παρεμφερείς αγωνίες. Ανησυχούν, για παράδειγμα, μήπως χάσουν τη δουλειά τους. Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί ακόμα κι αν η ανεργία εμφανίζει πτωτική τάση, καθώς οι άνεργοι γίνονται οικονομικά ανενεργοί και παύουν να συνυπολογίζονται στην επίσημη ανεργία. Επιπλέον, φοβούνται δικαιολογημένα ότι, αν χάσουν τη δουλειά τους και μείνουν άνεργοι, οι πιθανότητες να επιστρέψουν σε θέση πλήρους απασχόλησης είναι σαφώς λιγότερες σε σύγκριση με το παρελθόν. Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και η μερική απασχόληση αποτελεί ακόμα χαμηλό ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, εντούτοις αποτελεί σημαντικότατο τμήμα των αγγελιών, δηλαδή των διαθέσιμων/προσφερόμενων θέσεων εργασίας (στο ίδιο).

Η αυξανόμενη ανασφάλεια και αβεβαιότητα που επηρεάζει και τις τρεις κατηγορίες (προφανώς σε διαφορετικό βαθμό την κάθε μία από αυτές) συναρτώνται και ενδυναμώνονται από κάποιες άλλες κοινωνικές διεργασίες/αλλαγές. Η σημαντικότερη από αυτές είναι η κρίση του κοινωνικού κράτους. Είναι γεγονός ότι οι δαπάνες του κοινωνικού κράτους στις οικονομίες του ΟΟΣΑ παραμένουν υψηλές, εξαιτίας των αυξημένων και πειστικών κοινωνικών προβλημάτων.

Εντούτοις, ολόένα και περισσότερο τέτοιου τύπου δαπάνες θεωρούνται προβληματικές, ενώ ο περιορισμός τους αναζητείται σε προτεραιότητα. Συνεπώς, η κρατική στήριξη των φτωχών και των ανέργων τείνει συνεχώς να συρρικνώνεται, ενώ οι παροχές γίνονται επισφαλέστερες σε σύγκριση με το παρελθόν. Επιπλέον, απειλείται η κρατική παροχή συντάξεων, ενώ ολόένα και συχνότερα ακούμε για την επικείμενη άμεση χρήση του μηχανισμού των συντάξεων στην Ευρώπη. Τέτοιου τύπου συζητήσεις επιτείνουν το διπλό πρόβλημα της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας. Οι προσπάθειες ιδιωτικοποίησης των συντάξεων όχι μόνο δεν περιορίζουν, αλλά αυξάνουν το κλίμα ανασφάλειας, καθώς είναι δύσκολο να εξασφαλίσει κάποιος επαρκή σύνταξη, αν το εισόδημά του είναι ασταθές, ενώ η εργάσιμη ζωή του παρουσιάζει κενά και ασυνέχειες.

Χωρίς αμφιβολία, οι περισσότερες ευρωπαϊκές οικονομίες κατάφεραν να αποφύγουν την έντονη αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων και της φτώχειας που ενδημούν στο Αγγλοαμερικανικό φιλελεύθερο παράδειγμα [Green, Henley & Tsakalotos, 1994]. Ελάχιστες, όμως, έχουν μείνει ανεπηρέαστες από αυτές τις εξελίξεις. Τούτων δοθέντων, είναι εύλογο να υποθέσει κάποιος ότι όσα περισσότερα βήματα γίνουν προς την κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης και της ευελιξίας στην αγορά εργασίας, τόσο θα εντείνεται το διπλό πρόβλημα της αβεβαιότητας και της κοινωνικής ανισότητας στην Ευρώπη. Ο κατακερματισμός των κοινωνιών της Ευρώπης σε τρία διακριτά τμήματα αποτελεί, λοιπόν, ένα ρεαλιστικό ενδεχόμενο.

Αυτό θα έχει σημαντικές οικονομικές και πολιτικές συνέπειες, τις οποίες επιχειρούμε να αναδείξουμε σε αυτό το άρθρο. Στο επίπεδο της οικονομίας, η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια συσχετίζονται ευθέως με τις φτωχές οικονομικές επιδόσεις (που συνοψίζονται σε χαμηλές επενδύσεις, αναιμική άνοδο της παραγωγικότητας και αποφυγή ανάληψης επιχειρηματικού κινδύνου). Στο πολιτικό πεδίο, η τριχοτομημένη κοινωνία δημιουργεί αντιφατικές τάσεις σε ολόκληρο το φάσμα που εκτείνεται από τη ριζοσπαστικοποίηση μέχρι τη συντηρητικοποίηση ευρύτερων κοινωνικών κατηγοριών (και την ανάπτυξη φαινομένων ξενοφοβίας και ρατσισμού). Σε ό,τι αφορά, τέλος, το πεδίο χάραξης πολιτικών, από τη μια πλευρά προβάλλει η δυνατότητα (και επιταγή) ανάπτυξης συμμαχιών και στρατηγικών που συνδυάζουν περισσότερη ισότητα με καλύτερες οικονομικές επιδόσεις, ενώ από την άλλη πλευρά, σε αβέβαιους καιρούς οι άνθρωποι έχουν την τάση να αποφεύγουν τις ριζοσπαστικές λύσεις.

Το άρθρο αυτό αποτελείται από τα εξής μέρη: Στο πρώτο μέρος γίνεται σύντομη επισκόπηση των χαρακτηριστικών της νέας αβεβαιότητας, που τροφοδοτεί εκτεταμένα φαινόμενα ανασφάλειας και αύξησης των κοινωνικών ανισοτήτων. Στο δεύτερο μέρος η συζήτηση εστιάζεται στο οικονομικό κόστος που συνεπάγε-

ται η αυξημένη αβεβαιότητα, ενώ στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται ορισμένοι "οικονομικά ωφέλιμοι/ευεργετικοί περιορισμοί" στην ελεύθερη και αβίαστη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς (περιορισμοί που θέτουν όρια στην υιοθέτηση οικονομικών στρατηγικών από τους κοινωνικούς εταίρους). Στο τέταρτο μέρος παρουσιάζονται τα διλήμματα του κοινωνικού κράτους στις νέες συνθήκες που διαγράφει το τέλος της "χρυσής μεταπολεμικής εποχής". Τέλος, στα συμπεράσματα συμπυκνώνονται τα βασικότερα επιχειρήματα της συζήτησης που προηγήθηκε και αναζητώνται βιώσιμες πολιτικές που να συνδυάζουν το στόχο της κοινωνικής εξισορρόπησης με αυτόν της επίτευξης δυναμικών οικονομικών επιδόσεων.

1. Οι νέες αβεβαιότητες, ανασφάλεια και η αύξηση των ανισοτήτων

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 έχουν δρομολογηθεί σημαντικές αλλαγές στις ευρωπαϊκές αγορές εργασίας, με κύριο χαρακτηριστικό την αύξηση της ανασφάλειας και ειδικότερα της οικονομικής ανασφάλειας. Πολλοί είναι οι λόγοι που συνέβαλαν σε αυτήν τη νέα κατάσταση, οι κυριότεροι από τους οποίους συνδέονται με εξελίξεις τόσο στη μικροοικονομική σφαίρα (διάχυση νέας τεχνολογίας και διαθεσιμότητα περισσότερων εναλλακτικών τρόπων οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας που προσφέρει περισσότερες επιλογές και μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη στην εργοδοτική πλευρά)³, όσο και στο μακροοικονομικό πεδίο (ταχεία ανάπτυξη κεφαλαιαγορών διεθνώς που οδήγησε σε υψηλότερα επιτόκια, συμπίεση των ρυθμών μεγέθυνσης, ανεργία και μείωση των δαπανών για κοινωνική προστασία). Τα παραπάνω μάλιστα συντελούνται μέσα σε πλαίσιο που σφραγίζεται από τον αυξανόμενο ανταγωνισμό ανάμεσα σε ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες οικονομίες στο εμπόριο και στην προσέλκυση επενδύσεων, καθώς και από τις πολιτικές που υιοθετούν κυβερνήσεις και επιχειρήσεις προκειμένου να περιοριστεί ο κοινωνικός μισθός, να μειωθεί το εργατικό κόστος και να καλλιεργηθεί μεγαλύτερη ευελιξία στις αγορές εργασίας [Freeman, 1995; Wood, 1995].

Παρά τις συντονισμένες προσπάθειες, όμως, να ενισχυθεί η ευελιξία στις αγορές εργασίας (και παρά τα μέτρα που σταδιακά υιοθετήθηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές οικονομίες κατά τα τελευταία 15 χρόνια), η επίσημη ανεργία παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα σε σύγκριση με το παρελθόν, σημαντικός αριθμός ανθρώπων εγκατέλειψαν αποθαρρημένοι την αναζήτηση απασχόλησης (και εξαφανίστηκαν από τις σχετικές στατιστικές), ενώ ιδιαίτερα έντονο εμφανίστηκε το πρόβλημα των "εργαζομένων φτωχών" [Freeman & Glyn, 1994, OREP]. Μέσα στο ρευστό τοπίο της αγοράς εργασίας φαίνεται να υποχωρεί ένας συγκεκριμένος

τύπος απασχόλησης, το σύμβολο και το καμάρι της μεταπολεμικής "χρυσής εποχής", δηλαδή η πλήρης και διά βίου απασχόληση των ανδρών. Αντίθετα, εμφανίζεται το φαινόμενο που έχει ονομαστεί "εκθυλισμός της απασχόλησης" με τη διττή έννοια της αύξησης της συμμετοχής γυναικών στην αγορά εργασίας και της αύξησης των θέσεων απασχόλησης με χαρακτηριστικά που θεωρούνταν κατά παράδοση "γυναικεία" (μερική, περιστασιακή, διακοπτόμενη και ενάλωτη απασχόληση). Οι ανασφάλειες που δημιουργούνται με αυτές τις ανακατατάξεις γίνονται ακόμα πειστικότερες καθώς βρίσκονται σε πλήρη αναντιστοιχία με αυτό που συνιστούσε τον "κανόνα απασχόλησης" μέχρι χτες, γύρω από τον οποίο είχε οργανωθεί το κοινωνικό κράτος και τα διαθέσιμα δίκτυα κοινωνικής προστασίας.

Ειδικότερα μπορεί να εντοπίσει κάποιος μια σειρά από νέες ανασφάλειες που δημιουργούνται με αυτές τις εξελίξεις:

- Ανασφάλεια αγοράς εργασίας, εξαιτίας της υψηλής ανεργίας
- Ανασφάλεια απασχόλησης, εξαιτίας πιέσεων αποδοχής καταστάσεων και ρυθμίσεων μερικής απασχόλησης, ορισμένου χρόνου, δουλειάς στο σπίτι κλπ
- Ανασφάλεια συγκεκριμένης θέσης εργασίας, λόγω ανάγκης αλλαγής θέσης εργασίας ή αλλαγής προδιαγραφών και δεξιοτήτων
- Ανασφάλεια που σχετίζεται με την αβεβαιότητα της πρόσβασης σε τεχνικές δεξιότητες
- Ανασφάλεια γύρω από τις συνθήκες εργασίας (κυρίως ασφάλεια και υγιεινή)
- Ανασφάλεια εκπροσώπησης, εξαιτίας της μείωσης του ρόλου και της σημασίας των συνδικάτων. Η βιωμένη εμπειρία της απώλειας διαπραγματευτικής δύναμης μεταφράζεται ευθέως σε υποχώρηση της σχετικής αυτονομίας που απολαμβάνουν οι άνθρωποι προκειμένου να κάνουν επιλογές στη ζωή τους.
- Ανασφάλεια σε ό,τι αφορά το εισόδημα, εξ αιτίας των πιέσεων για περιορισμό των κατώτατων αποδοχών και της διάχυσης νέων ευέλικτων μορφών εργασίας που μεταθέτουν τον κίνδυνο και την αβεβαιότητα στο εργατικό δυναμικό.

Οι διεργασίες αυτές αντανακλούν τη διάβρωση της ενότητας και του δυναμισμού της εργατικής τάξης των μεταπολεμικών δεκαετιών, γεγονός που συνοψίζεται με την εύστοχη διατύπωση ότι "ο φόβος άλλαξε πλευρά στη δεκαετία του '80" [Guy Standing, 1997: 207].

Η οικονομική ορθοδοξία υποστηρίζει ότι η αποτελεσματικότητα στην αγορά εργασίας προϋποθέτει ευελιξία, και η ευελιξία με τη σειρά της προϋποθέτει αποκανονικοποίηση και άρση των διοικητικών παρεμβάσεων που εμποδίζουν την

εξυγιαντική λειτουργία των δυνάμεων του ανταγωνισμού. Εμπόδια στον ελεύθερο ανταγωνισμό υποτίθεται ότι ορθώνουν τα συνδικάτα, η νομοθεσία γύρω από τις κατώτατες αποδοχές, αλλά και οι ψηλοί φορολογικοί συντελεστές στα μεγάλα εισοδήματα. Η φιλελευθεροποίηση θα τονώσει την οικονομική δραστηριότητα και μέσα από έναν μηχανισμό "ενάρσεων κύκλων" αιτιότητας, θα βελτιώσει τη θέση ακόμα και των ασθενέστερων τμημάτων της αγοράς εργασίας. Αντίθετα, οι παρεμβάσεις για την καταπολέμηση των ανισοτήτων προκαλούν περισσότερες και μονιμότερες ανισότητες από αυτές που επιχειρούν να καταπολεμήσουν.

Η άποψη αυτή συμπυκνώνεται από τον Arthur Okun (1975) ως εξής: "Οι ανισότητες στο επίπεδο διαβίωσης και στον πλούτο αντανακλούν ένα σύστημα ανταμοιβής και τιμωρίας που στοχεύει να ενθαρρύνει την οικονομική αποτελεσματικότητα και να την κατευθύνει σε κοινωνικά παραγωγική δραστηριότητα. Στο βαθμό που το σύστημα επιτυγχάνει το σκοπό του, προάγει μία αποτελεσματική οικονομία. Όμως η επιδίωξη της αποτελεσματικότητας αναγκαστικά δημιουργεί ανισότητες. Συνεπώς η κοινωνία αντιμετωπίζει το δίλημμα ανάμεσα στην ισότητα και την αποτελεσματικότητα" [αναφέρεται στο Glyn & Miliband, 1994: 7]. Στο ίδιο πνεύμα, ο Benjamin Higgins (1992) υποστηρίζει ότι "με δεδομένη τη φυσική τάση αποφυγής του κινδύνου και της αβεβαιότητας, οι αναδιανεμητικές πτυχές των πολιτικών κοινωνικής εξισορρόπησης τείνουν να αδυνατίζουν τα κίνητρα, να περιορίζουν την ανάληψη κινδύνου, να καθυστερούν την καινοτομία, και να επιβραδύνουν την οικονομική μεγέθυνση με αποτέλεσμα να υποχωρεί ο ρυθμός της ανάπτυξης μέχρι του σημείου εκείνου στο οποίο το επίπεδο ευημερίας των κατώτερων ομάδων, που αποτελούσαν άλλωστε το στόχο της αναδιανεμητικής παρέμβασης, να μειώνεται αντί να αυξάνει" [Higgins, 1992: 38].

Οι ευεργετικές επιπτώσεις στην οικονομική αποτελεσματικότητα (και κατά συνέπεια στην οικονομική μεγέθυνση) φυσικά, αποτελούν το μακροχρόνιο αποτέλεσμα των ορθόδοξων συνταγών οικονομικής πολιτικής, που "σε τελευταία ανάλυση" κάποτε θα επιφέρουν το ποθητό οικονομικό αποτέλεσμα. Εν τω μεταξύ, συντελείται μια σημαντική μεταφορά πόρων από τις ασθενέστερες στις ισχυρότερες κοινωνικές κατηγορίες, μέχρι να δρομολογηθεί ο μηχανισμός που θα εξασφαλίσει ότι και οι τελευταίες θα αποκτήσουν πρόσβαση στην πίτα της οικονομικής ευημερίας. Όπως είχε υποστηρίξει ο J.K. Galbraith, η λογική αυτή μπορεί να παρομοιαστεί με την άποψη που λέει ότι, αν δώσεις πολλή βρώμη στο άλογο, τότε όλο και κάτι θα μείνει για τα σπουργίτια. Και, συνεχίζει τον συλλογισμό του, τέτοιες συνταγές είναι περισσότερο αποδεκτές από τα άλογα και λιγότερο από τα σπουργίτια. Η αναλογία είναι προφανής: **ανεξάρτητα από τα υποτιθέμενα μακροχρόνια ευεργετικά αποτελέσματα των ορθόδοξων πολιτικών σε κάποιο μακρινό (και αόρατο) σημείο του φωτεινού μας μέλλοντος, τα πολύ χειροπια-**

στά άμεσα αποτελέσματα είναι η αύξηση της ανεργίας και η πρωτοφανής ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων που οδηγούν σε κοινωνικό αποκλεισμό.

Στην πραγματικότητα, όπως πολύ πειστικά έχουν υποστηρίξει οι Glyn και Miliband (1994), δεν πρόκειται για μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην οικονομική αποτελεσματικότητα και στην ισότητα, αλλά την αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην ευημερία μιας κοινωνικής κατηγορίας (που χρηματοδοτεί τις αναδιανεμητικές πολιτικές) και μιας άλλης (που επωφελείται από αυτές). Θεωρητικά, η αναδιανομή εισοδήματος μπορεί να έχει είτε ουδέτερα αποτελέσματα (η συνολική πίτα να μην μεταβάλλεται καθώς μεταβάλλονται στα εισοδηματικά μερίδια) είτε να επιδρά στο μέγεθος της πίτας αυτής. Η επίδραση μπορεί να είναι είτε θετική είτε αρνητική. Η οικονομική ορθοδοξία υποστηρίζει ότι η επίδραση μιας περισσότερο ισομερούς κατανομής εισοδήματος θα είναι αρνητική, καθώς μετά την ανισοκατανομή προκύπτει "αρνητικό άθροισμα", επειδή η πίτα της ευημερίας παρομοιάζεται με "βαρέλι με τρύπιο πάτο". Αντίθετα, η ανοχή προς την κοινωνική πόλωση θέτει σε λειτουργία σειρά κινήτρων που, εντέλει, αυξάνουν τη μεγέθυνση και συμβάλλουν συνολικά στην κοινωνική ευημερία.

Οι δύο οικονομίες που χρησιμεύουν σαν οδηγός για να αντιληφθούμε τις συνέπειες των συνταγών της ορθοδοξίας στο πεδίο των κοινωνικών ανισοτήτων είναι η Αγγλία και οι ΗΠΑ. Στην Αγγλία όπου καταργήθηκαν οι ρυθμίσεις γύρω από τις κατώτατες αποδοχές, ενώ παράλληλα περιορίστηκαν δραστικά τα κοινωνικά δικαιώματα των εργαζομένων, οι επίσημες στατιστικές δείχνουν ότι το χάσμα ανάμεσα στους καλύτερα και στους χειρότερα αμειβόμενους βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο από το 1886 (από τότε δηλαδή που άρχισαν να συλλέγονται στοιχεία). Φαίνεται, επίσης, ότι κάνοντας τους πλούσιους πλουσιότερους δεν έγιναν και οι φτωχότεροι πλουσιότεροι. Αντίθετα, το φτωχότερο 10% των νοικοκυριών δοκίμασε μείωση του πραγματικού διαθέσιμου εισοδήματος κατά 17% από το 1979 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Στο ίδιο διάστημα, το πλουσιότερο 10% γνώρισε πραγματική αύξηση στο επίπεδο ζωής της τάξης του 62%. ενώ ο αριθμός των παιδιών που ζουν σε συνθήκες φτώχειας τριπλασιάστηκε (αυξήθηκε από 10% το 1979 σε 31% στις μέρες μας).

Στην Αμερική, η ορθόδοξη συνταγή υποστηρίζει ότι η ευελιξία στην αγορά εργασίας δημιούργησε πολλές νέες θέσεις εργασίας, κρατώντας έτσι την ανεργία σε χαμηλότερα επίπεδα σε σύγκριση με την Ευρώπη. Αυτό που αποσιωπούν οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι είναι το σημαντικό κόστος αυτής της ευελιξίας τύπου-ΗΠΑ. Τρεις είναι οι κυριότερες διαστάσεις του προβλήματος: Πρώτον, αυξήθηκαν οι ανισότητες σε μια εποχή που το κατώτατο πραγματικό εισόδημα σημαντικής κατηγορίας εργαζομένων συρρικνώθηκε. Δηλαδή, το αμερικανικό αντίστοιχο των ευρωπαϊών ανέργων είναι οι εργαζόμενοι φτωχοί. Δεύτερον, η μείωση των αποδοχών των ανειδίκευτων δεν αύξησε ούτε τις θέσεις αλλά ούτε

και τις ώρες ανειδίκευτης εργασίας. Και τρίτον, το σχετικά χαμηλό ποσοστό της μακροχρόνιας ανεργίας εξηγείται εν μέρει επειδή αρκετοί από εκείνους που δεν δικαιούνται πλέον επιδόματα ανεργίας εγκαταλείπουν την αγορά εργασίας πυκνώνοντας τις τάξεις των κοινωνικά αποκλεισμένων. Μια ένδειξη του προβλήματος αποτελεί η έξαρση της εγκληματικότητας και ο πολλαπλασιασμός του αριθμού των φυλακισμένων. Όπως υποστηρίζει ο Freeman από το πανεπιστήμιο του Harvard, το 1993, οι φυλακισμένοι έφτασαν σε αριθμό που αντιστοιχούσε σε ποσοστό σχεδόν 2% (1,9% για την ακρίβεια) του συνόλου της αγοράς εργασίας.

Αν και το φάρμακο της όξυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων προσφέρθηκε στις νοσούσες οικονομίες, τα οικονομικά τους αποτελέσματα παρέμειναν φτωχά ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις επιδεινώθηκαν. Η υποτιθέμενη διασύνδεση ανάμεσα στις ανισότητες και στην οικονομική μεγέθυνση δεν τεκμηριώνεται από την εμπειρία των κοινωνιών που την δοκίμασαν. Αντιθέτως, το κόστος των ανισοτήτων και της αβεβαιότητας που αυτές προκαλούν απεδείχθη δυσβάσταχτο, ενώ οι οικονομίες ταχύτερης μεγέθυνσης στη δεκαετία του 1980 ήταν εκείνες που στηρίζονταν σε περισσότερο κοινωνικά δίκαιους διακανονισμούς [Glyn και Miliband, 1994].

2. Το Κόστος των Κοινωνικών Ανισοτήτων και της Αβεβαιότητας: οι οικονομικές συνέπειες της τριχοτομημένης κοινωνίας

Σε αυτό το τμήμα εξετάζονται οι αρνητικές οικονομικές συνέπειες τόσο των κοινωνικών ανισοτήτων όσο και της αβεβαιότητας που αυτές τροφοδοτούν.

2.1. Κοινωνικές Ανισότητες και Οικονομική Ευημερία

Αν το κοινωνικό κόστος της αύξησης των ανισοτήτων και της αβεβαιότητας είναι λίγο-πολύ προφανές, το οικονομικό κόστος που αυτές οι ανισότητες συνεπάγονται συχνά διαφεύγει της προσοχής. Τούτο συμβαίνει κυρίως, επειδή έχει σταδιακά αποκρυσταλλωθεί η πεποίθηση ότι υφίσταται μια μοιραία αντίστροφη σχέση ανάμεσα στο στόχο της κοινωνικής εξισορρόπησης από τη μια πλευρά και στο στόχο της οικονομικής αποτελεσματικότητας (μεγέθυνσης) από την άλλη. Όπως προκύπτει όμως από ευρήματα πρόσφατων εμπειρικών ερευνών, η αναδιανομή εισοδήματος με στόχο την κοινωνική εξισορρόπηση μπορεί να είναι "παιχνίδι θετικού αθροίσματος" καθώς αμβλύνει (και) το οικονομικό κόστος που προκύπτει από τη διαδεδομένη αίσθηση στέρησης και κοινωνικού αποκλεισμού. Η στέρηση και ο κοινωνικός αποκλεισμός συχνά συνδέονται με αύξηση ψυχικών ή σωματικών ασθενειών καθώς και με μορφές αντικοινωνικής συμπερι-

φοράς που για να αντιμετωπιστούν δημιουργούν απαιτήσεις από ολόκληρη την κοινωνία με τη μορφή αυξημένου κόστους στον τομέα της υγείας καθώς και σε αυτόν για την αποτροπή του εγκλήματος [Hagan, 1994]⁴. Από την άποψη αυτή, αν οι αναδιανεμητικές πολιτικές καταφέρουν να περιορίσουν το κόστος του κοινωνικού αποκλεισμού και να αξιοποιήσουν τη δυνητική οικονομική δραστηριότητα όσων ήταν αποκλεισμένοι/ες, τότε είναι πολύ πιθανόν να επιδρουν θετικά στην ευημερία ολόκληρης της κοινωνίας (συμπεριλαμβανομένων των τμημάτων εκείνων που καλούνται να καταβάλουν το κόστος της κοινωνικής πολιτικής).

Για παράδειγμα, η κακή υγεία είναι δαπανηρή, επειδή αυξάνει το κόστος της θεραπείας και αντανακλά μη-πραγματοποιηθείσα οικονομική δραστηριότητα. Επιπλέον, η κακή υγεία εμφανίζει αντίστροφη σχέση με το εισόδημα (δηλαδή οι φτωχότερες κοινωνικές ομάδες είναι συχνότερα και βαρύτερα ασθενείς), ενώ η διάρκεια της ζωής επηρεάζεται αρνητικά από την ανισοκατανομή εισοδήματος (και όχι από το απόλυτο ύψος του εισοδήματος, όπως συνήθως υποτίθεται) [Wilkinson, 1994]. Κατά συνέπεια, περισσότερη ισότητα στην κατανομή του εισοδήματος υπόσχεται να περιορίσει το υψηλό κόστος της κακής υγείας και των πρόωγων θανάτων, ενώ παράλληλα θα κάνει πλουσιότερη την κοινωνία διευρύνοντας τον αριθμό και την απόδοση όσων εργάζονται.

Οι κοινωνικές ανισότητες προκαλούν σπατάλη (και άρα αναποτελεσματική χρήση) των ανθρώπινων πόρων, μιας δηλαδή από τις πολυτιμότερες πηγές πλούτου που διαθέτουν οι σύγχρονες κοινωνίες. Τοίτο φαίνεται και στο πεδίο της εκπαίδευσης, και στα προγράμματα κατάρτισης και ειδίκευσης. Εκπαιδευτικά συστήματα όπως το αγγλικό που στηρίζονται στη διατήρηση και στην αναπαραγωγή προνομιούχων μειοψηφιών (elite) ουσιαστικά λειτουργούν χωρίς αξιοκρατικά κριτήρια, αποκλείοντας από την εκπαίδευση υψηλών προδιαγραφών ευρύτερες κοινωνικές κατηγορίες. Τοίτο προκαλεί σπατάλη ανθρώπινων πόρων τόσο εξαιτίας του αποκλεισμού όσο και εξαιτίας του γεγονότος ότι η επιτυχία στην κορυφή εξακολουθεί να προσδιορίζεται από μη-αξιοκρατικούς παράγοντες (κοινωνική προέλευση, φύλο, ράτσα). Συνεπώς, η κοινωνική ανισότητα προκαλεί αναποτελεσματικότητα στο εκπαιδευτικό σύστημα και η ένταση της ανισότητας θα επιδεινώνει ολόένα και περισσότερο την εκπαιδευτική τάξη πραγμάτων [Edwards & Whitty, 1994].

Οι κοινωνικές ανισότητες επηρεάζουν αρνητικά τόσο τη διαθεσιμότητα όσο και την πρόσβαση σε προγράμματα ειδίκευσης και κατάρτισης. Αποκρυσταλλώνεται, έτσι, ένα σημείο ισορροπίας χαμηλών τεχνικών δεξιοτήτων και μειωμένων κινήτρων προς διαδικασίες κατάρτισης και εκπαίδευσης, που ιστορικά συμπίπτει με χαμηλή ζήτηση για δεξιότητες από την πλευρά των επιχειρήσεων [Green, 1994]. Η ισορροπία σε χαμηλό επίπεδο τεχνικών δεξιοτή-

των λειτουργεί ως εστία οικονομικής αναποτελεσματικότητας για ολόκληρη την κοινωνία.

Σε ανάλογου τύπου οικονομικές αναποτελεσματικότητες οδηγεί η διεύρυνση του μισθολογικού χάσματος ανάμεσα σε υψηλόμισθα στελέχη επιχειρήσεων (χωρίς οι μισθοί αυτοί να αντανακλούν τις οικονομικές επιδόσεις των εταιριών που τους καταβάλλουν) και σε χαμηλόμισθο εργατικό ή υπαλληλικό δυναμικό. Έχει μάλιστα κατά κόρον υποστηριχθεί ότι συχνά δεν είναι οι δυνάμεις της ελεύθερης αγοράς που οδηγούν σε αυτή την μισθολογική πόλωση, αλλά η δημιουργία μονοψωνιακών καταστάσεων που επιτρέπει να αμοιβόνται οι εργαζόμενοι με μισθούς περίπου κατά 15% κάτω από την παραγωγική αξία της προσφερόμενης εργασίας [Gregg, Machin & Manning, 1994]. Αυτή η κατάσταση γεννά δύο λογικών αναποτελεσματικότητες: Από τη μια πλευρά αποθαρρύνει ανθρώπους από το να εργαστούν και άρα στερεί την οικονομία από ζωντανές παραγωγικές δυνάμεις· από την άλλη, όσοι/ες εργάζονται έχουν ελάχιστο κίνητρο να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους, επειδή συμμετέχουν τόσο λίγο στη μοιρασιά. Σε αυτά τα δεδομένα, η αύξηση του κατώτατου μισθού θα μπορούσε να βελτιώσει την οικονομική αποτελεσματικότητα, καθώς αυξάνει το κίνητρο για εργασία και το κίνητρο για απόκτηση δεξιοτήτων [στο ίδιο].

Πέρα όμως από τα κίνητρα που συνδέονται με το ύψος των αμοιβών, ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο για τη βελτίωση της παραγωγικότητας των εργαζομένων φαίνεται ότι παίζουν οι θεσμοί συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων. Κατά τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί πλούσια φιλολογία γύρω από τους θεσμούς συμμετοχής, υπογραμμίζοντας την ευεργετική τους επίδραση στην οικονομική δραστηριότητα. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τους θεσμούς της αγοράς εργασίας, έχει υποστηριχθεί ότι στις περιπτώσεις εκείνες που η αντιπροσώπευση συμφερόντων είναι ισχυρή (συνδικάτα και εργοδοτικές ενώσεις), η κορπορατιστική θεσμική διάταξη επιτρέπει ανθεκτικότερη και περισσότερο μακροχρόνια διάρκεια της πλήρους απασχόλησης και των δυναμικών οικονομικών επιδόσεων, σε σύγκριση με οικονομίες που δεν είχαν τέτοια κορπορατιστικά στοιχεία [Henley & Tsakalotos, 1993].

Άλλωστε, ιστορικές και συγκριτικές διακρατικές αναλύσεις μακροοικονομικών δεδομένων πιστοποιούν πως δεν ευσταθεί η άποψη ότι οι χώρες με έντονες κοινωνικές ανισότητες επιδεικνύουν δυναμικές οικονομικές επιδόσεις. Διακρίνοντας τη μεταπολεμική περίοδο σε δύο φάσεις, με συμβολικό διαχωριστικό σημείο το 1974, εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι στην πρώτη φάση (στη λεγόμενη "χρυσή εποχή"), όταν οι ανισότητες ήταν μικρότερες από κάθε προηγούμενη εποχή και είχαν επιπλέον πτωτική τάση, οι οικονομίες σημείωσαν ταχεία οικονομική μεγέθυνση (κατά μέσο όρο 5% ετησίως) και μεγαλύτερη σταθερότητα [Marglin & Shor, 1990]. Μετά το 1974, η αύξηση των κοινωνικών ανι-

σοτήτων και της αβεβαιότητας συνδυάστηκε με επιβράδυνση των οικονομικών επιδόσεων (μείωση και αστάθεια των ρυθμών μεγέθυνσης, αύξηση της ανεργίας και μείωση δαπανών του κοινωνικού κράτους). Είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι οι οικονομίες με τις μεγαλύτερες και ταχύτερα διευρυνόμενες ανισότητες (ΗΠΑ και Αγγλία) δεν επέδειξαν καλύτερες οικονομικές επιδόσεις από οικονομίες που αντιστάθηκαν στη διεύρυνση των ανισοτήτων. Αν υπάρχει περιθώριο για γενίκευση, τότε αυτή θα έπρεπε να είναι αντίθετη με την ορθόδοξη υπόθεση περί ανισοτήτων ως "αναγκαίου κακού" για τη δρομολόγηση ταχείας ανάκαμψης. Οι οικονομίες με τις λιγότερες ανισότητες είχαν μεγαλύτερη σταθερότητα και γενικώς καλύτερες οικονομικές επιδόσεις [Alesina & Rodrik, 1992; World Bank, 1991; Garrison & Lee, 1992]⁵. Ασφαλώς, ηφορά της αιτιότητας ανάμεσα στην οικονομική αποτελεσματικότητα και στη διατήρηση χαμηλών κοινωνικών ανισοτήτων αποτελεί πεδίο προς διερεύνηση και δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη, καθώς διαφοροποιήσεις είναι αναμενόμενο να υπάρχουν ανάμεσα σε διαφορετικά πεδία πολιτικής και ανάμεσα σε διαφορετικά κράτη. Όμως μπορεί να υποστηριχθεί με σαφήνεια ότι η απλουστευτική υπόθεση που συνδέει τις κοινωνικές ανισότητες με την οικονομική ευημερία δεν ευσταθεί [Glyn & Miliband, 1994: 22].

2.2. Αβεβαιότητα, Ανασφάλεια και Οικονομικές Επιδόσεις.

Όπως υποστηρίχθηκε στα προηγούμενα, οι ορθόδοξες συνταγές οικονομικής πολιτικής παράγουν κοινωνικές ανισότητες και, επίσης, παράγουν σημαντική αύξηση της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας. Στόχος μας εδώ είναι να δείξουμε ότι η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια έχουν την τάση να οδηγούν σε φτωχά οικονομικά αποτελέσματα (αναμικτούς ρυθμούς αύξησης του εισοδήματος και της παραγωγικότητας και δυσκολίες καταπολέμησης της ανεργίας). Ο λόγος είναι ο εξής: *Όσο σημαντικό ρόλο παίζει ο ανταγωνισμός στην εξασφάλιση οικονομικής αποτελεσματικότητας, άλλο τόσο σημαντικό ρόλο παίζει και ο συντονισμός της οικονομικής δραστηριότητας καθώς και η συνεργασία*. Όπως θα δούμε παρακάτω, το εγχείρημα της φιλελευθεροποίησης περιορίζει και διαβρώνει ακριβώς εκείνους τους θεσμούς που προάγουν το συντονισμό και τη συνεργασία.

Στον ιδεατό κόσμο της φιλελεύθερης ορθοδοξίας κατοικούν ακοινωνικά άτομα τα οποία συνδέονται μεταξύ τους αποκλειστικά και μόνον μέσα από βραχυχρόνιες συναλλαγές που συντελούνται στο πεδίο της αγοράς. Τούτο το αβίαστο παιχνίδι συναλλαγών προσκρούει στα εμπόδια που ορθώνουν θεσμοί, όπως τα εργατικά συνδικάτα, οι κρατικές παρεμβάσεις και το κράτος πρόνοιας. Υποστηρίζουν, λοιπόν, πως η κατάργηση αυτών των εμποδίων θα οδηγήσει σε καλύτερες οικονομικές επιδόσεις.

Αυτή η αντίληψη στηρίζεται σε δύο κρίσιμες παραδοχές. Η πρώτη παραδοχή αφορά την ύπαρξη τέλειας πληροφόρησης. Τούτο σημαίνει, για παράδειγμα, πως κάθε εργαζόμενος/η γνωρίζει όλες τις διαθέσιμες εναλλακτικές δυνατότητες απασχόλησης, και αντιστοίχως κάθε εργοδότης γνωρίζει τα πάντα γύρω από τη διαθεσιμότητα και τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού που αναζητεί απασχόληση. Η δεύτερη παραδοχή αφορά την ύπαρξη κοινωνικής αρμονίας. Αυτό σημαίνει ότι όλοι και όλες αυτομάτως θα αποδεχθούν προθύμως και ευχαρίστως οποιαδήποτε λύση υπαγορεύει η αγορά, μακριά από τους πειρασμούς ενεργοποίησης συνδικάτων ή ομάδων πίεσης με στόχο τη μετατροπή του οικονομικού αποτελέσματος. Όμως και οι δύο αυτές παραδοχές είναι υποθετικές και βρίσκονται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Ακόμα και μια επιφανειακή ανάγνωση της τελευταίας, πιστοποιεί ότι υπάρχουν πολλά προβλήματα πληροφόρησης (που άλλοτε οφείλονται σε έλλειψη κρίσιμων πληροφοριών και άλλοτε σε καταιγισμό λεπτομερούς πληροφόρησης που κανείς δεν ξέρει ακριβώς πώς να την αξιολογήσει). Αν όμως εγκαταλείψει κανείς τις υποθέσεις περί τέλειας πληροφόρησης και κοινωνικής αρμονίας, αναγνωρίζει ταυτόχρονα την ύπαρξη μιας κατηγορίας κόστους που είναι τόσο σημαντική, ώστε ακυρώνει τον υποτιθέμενο ευεργετικό μηχανισμό που συνδέει τη φιλελευθεροποίηση με τις δυναμικές οικονομικές επιδόσεις.

Τούτο συμβαίνει, επειδή ένας μεγάλος αριθμός οικονομικών δραστηριοτήτων και συναλλαγών σε μια οικονομία είναι της μορφής "σου δίνω κάτι σήμερα (την εργασία μου, το κεφάλαιό μου κλπ) με αντάλλαγμα την υπόσχεση ότι θα πάρω κάτι από σένα στο μέλλον". Στο μεσοδιάστημα, όμως, είναι δύσκολο να επιβλέψω και να παρακολουθήσω τις πράξεις σου, πράξεις που ενδεχομένως επηρεάζουν το αποτέλεσμα. Αυτά ακριβώς τα κόστη παρακολούθησης (ελέγχου και επίβλεψης της τήρησης των συμφωνιών) γίνονται πολύ υψηλά στις περιπτώσεις, εκείνες που κυριαρχεί η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια, καθώς και εκεί όπου υπάρχει λίγη συνεργασία και λιγότερη εμπιστοσύνη [Bowles & Gintis, 1993; Stiglitz, 1994; Roemer, 1995]. Ας δούμε, όμως, δύο παραδείγματα που διευκρινίζουν τα προηγούμενα.

Ακούμε συχνά ότι οι εργαζόμενοι/ες θα πρέπει να μετριάσουν τις μισθολογικές τους απαιτήσεις προκειμένου να αυξηθεί η κερδοφορία που με τη σειρά της θα οδηγήσει σε νέες επενδύσεις, επιτρέποντας έτσι γενναίες μισθολογικές αυξήσεις στο μέλλον. Η παραίνεση αυτή, ωστόσο, παρουσιάζει περιορισμένη ελκυστικότητα για τους αποδέκτες της. Οι τελευταίοι καλούνται να δεχτούν θυσίες χωρίς εξασφάλιση ότι οι εργοδότες θα προχωρήσουν πράγματι σε επενδύσεις και όχι σε κατανάλωση των πρόσθετων κερδών ή σε άλλες τοποθετήσεις. Αυτή η έλλειψη εμπιστοσύνης, δηλαδή η (βραχυχρονίως "ορθολογική") άρνηση των οι-

οικονομικών ομάδων να προχωρήσουν σε μακροχρόνιες δεσμεύσεις, οδηγεί συστηματικά σε χαμηλότερες επενδύσεις και σε φτωχότερες οικονομικές επιδόσεις [Lancaster, 1973].

Παρόμοια είναι τα διλήμματα στο πεδίο της παραγωγικότητας και των κινήτρων. Υποτίθεται ότι ο μηχανισμός της αγοράς αποτελεί το αποτελεσματικότερο εργαλείο κινήτρων για την αύξηση της παραγωγικότητας. Ωστόσο, πολλές και αξιόπιστες έρευνες υποστηρίζουν ότι *η αγορά ως μηχανισμός κινήτρων και πειθαρχίας δημιουργεί πρόσθετα και σημαντικότερα κόστη* τόσο για το εργατικό δυναμικό (κανείς δεν επενδύει χρόνο και προσπάθεια να μάθει κάτι που αφορά συγχεζομένη επιχείρηση, όταν κινδυνεύει αύριο να χάσει τη δουλειά του) όσο και για τις επιχειρήσεις (επειδή κοστίζει ακριβότερα ο έλεγχος και η εκπαίδευση ενός μεταβαλλόμενου εργατικού δυναμικού). Αυτά τα κρυμμένα πλην καθόλου ενκαταφρόνητα κόστη επηρεάζουν εντέλει δυσμενώς τις οικονομικές επιδόσεις των επιχειρήσεων αλλά και ολόκληρης της οικονομίας [Roemer, 1995]. Φαίνεται λοιπόν ότι χωρίς τη λειτουργία θεσμών που προάγουν το συντονισμό και τη συνεργασία, και περιορίζουν το κόστος της αβεβαιότητας, ορισμένες αμοιβαία επωφελείς οικονομικές δραστηριότητες γίνονται εξαιρετικά δαπανηρές και σε κάποιες περιπτώσεις δεν πραγματοποιούνται καν.

Στην πραγματικότητα, ακόμα και οι περισσότεροι φιλελεύθερες αγορές διαφέρουν κατά πολύ από τον ορθόδοξο ιδεατό τύπο. Τα ενδημικά προβλήματα της αβεβαιότητας υπαγορεύουν συχνά τη σύνταξη μακροχρόνιων σχέσεων που στηρίζονται στην εμπιστοσύνη και στη συνεργασία. Οι επιχειρήσεις, για παράδειγμα, αναπτύσσουν μακροχρόνιες σχέσεις με το εργατικό τους δυναμικό, με τους προμηθευτές τους και τους χρηματοοικονομικούς τους συμβούλους, σχέσεις που συχνά παίρνουν τη μορφή των δικτύων. Οι θεσμοί αυτοί (σύλλογικές διαπραγματεύσεις, δίκτυα) έχουν την τάση να λειτουργούν καλύτερα στις κοινωνίες εκείνες που αναγνωρίζουν το θετικό ρόλο της συνεργασίας, ενώ στις κοινωνίες που τους θεωρούν απλώς "αναγκαίο κακό" η ενεργητική τους επίδραση είναι περιορισμένη. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότεροι επιτυχημένες οικονομίες αγοράς είναι ακριβώς εκείνες που στηρίζονται σε αυτού του τύπου τους θεσμούς και μηχανισμούς συνεργασίας.

Έτσι, λοιπόν, εξηγείται η φτωχή οικονομική επίδοση των περισσότερων φιλελεύθερων οικονομικών συστημάτων. Καθώς σπερούνται των αναγκαίων θεσμών για την άμβλυνση της αβεβαιότητας και των συγχευσεων, αυτές οι οικονομίες παρουσιάζουν χαμηλότερη παραγωγικότητα, χαμηλότερες επενδύσεις, ανταρξικές εργασιακές σχέσεις και μια γενικότερη αποστροφή προς την ανάληψη κινδύνου. Το συμπέρασμα, λοιπόν, είναι ότι η φιλελευθεροποίηση, προκειμένου να τονώσει τις δυνάμεις του ανταγωνισμού, επιχειρεί να διαβρώσει θεσμούς συνεργ-

γασίας και συντονισμού (συνδικάτα, κράτος πρόνοιας κλπ), θεσμούς που τους θεωρεί εμπόδια και ατέλειες της αγοράς. Όμως οι θεσμοί αυτοί, όχι μόνο δεν είναι ατέλειες, αλλά αντίθετα μπορούν να παίξουν πολύ θετικό ρόλο καθώς αμβλύνουν τα προβλήματα πληροφόρησης, αβεβαιότητας και ανασφάλειας. Έτσι, *στο νέο αβέβαιο και ανασφαλές περιβάλλον που δημιουργεί ο άκρατος φιλελευθερισμός, συσσωρεύονται παραλλήλως νέα κόστη στις επιχειρήσεις, στους/ις εργαζόμενους/ες και στην κοινωνία ευρύτερα, κόστη που περιορίζουν, μεταξύ άλλων, και τις ίδιες τις οικονομικές επιδόσεις.*

3. Ο ευεργετικός ρόλος των περιοριστικών θεσμών

Υπό το πρίσμα των παραπάνω διαπιστώσεων έχει διατυπωθεί μια ισχυρή εναλλακτική φωνή στο πλαίσιο της οικονομικής επιστήμης που υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά εμπόδια που θεσμοθετούν οι κοινωνίες, προκειμένου να περιορίσουν την ατομιστική ορθολογική συμπεριφορά, μπορούν να έχουν σημαντικές ευεργετικές επιπτώσεις όχι μόνο με κοινωνικά αλλά κυρίως με οικονομικά κριτήρια. Όταν η κοινωνία επιτρέπει στα ορθολογικά υποκείμενα να δρουν με οποιοδήποτε τρόπο, θεωρεί ότι αυξάνει τα κέρδη τους, καταλήγει να σημειώνει χαμηλότερες οικονομικές επιδόσεις και να αξιοποιεί πλημμελώς τις παραγωγικές της δυνατότητες. Έχει υποστηριχθεί δηλαδή ότι "προκειμένου να διασφαλίσει δυναμικές οικονομικές επιδόσεις, ..., η κοινωνία πρέπει να είναι σε θέση να εμποδίζει τα ορθολογικά υποκείμενα από το να κάνουν αυτό που θα προτιμούσαν να κάνουν, ή να τα αναγκάζει να κάνουν πράγματα που θα προτιμούσαν να μην κάνουν" [Streeck, 1997: 197]. Αναδεικνύεται, έτσι, η ανάγκη της "καθοδήγησης" της κοινωνικής και οικονομικής συμπεριφοράς από θεσμούς που περιορίζουν το φάσμα των διαθέσιμων επιλογών, που αποκλείουν ορισμένες πιθανές συμπεριφορές και εντέλει επιβάλλονται στην ελεύθερη βούληση των οικονομικών παικτών.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Streeck, τέσσερις λόγοι συνηγορούν στη διαπίστωση αυτή: α) οι πειρασμοί των βραχυχρόνιων οριζόντων, β) τα όρια της καλοπροαίρετης συμπεριφοράς και της επίδειξης αμοιβαιότητας σε εθελοντική βάση, γ) οι δυσκολίες υιοθέτησης άριστων στρατηγικών, όταν τα άτομα αντιμετωπίζουν ανεξάντλητο φάσμα επιλογών, και τέλος, δ) τα κόστη της υπερβολικής ορθολογικότητας. Ειδικότερα:

α. Οι πειρασμοί των βραχυχρόνιων οριζόντων

Συνήθως υπό την πίεση της καθημερινής επιβίωσης, οι επιχειρήσεις έχουν την τάση να περιορίζουν κατά το δυνατόν τις αμοιβές και τα δικαιώματα των εργα-

ζομένων, καθώς και να επιδιώκουν τη μέγιστη δυνατή ελευθερία στο πεδίο των προσλήψεων και των απολύσεων κατά περίπτωση. Από την άλλη πλευρά, έχει τεκμηριωθεί επαρκώς ότι οι επιχειρήσεις εκείνες που αμείβουν το εργατικό δυναμικό με υψηλότερες αποδοχές του μέσου όρου, που αφήνουν πεδίο πρωτοβουλίας, αυτενέργειας και υπευθυνότητας σε ομάδες εργαζομένων, που λειτουργούν μέσα από μηχανισμούς διαλόγου και διαπραγματεύσεων και εξασφάλισης μακροχρόνιας απασχόλησης, συνήθως επιτυγχάνουν καλύτερα οικονομικά αποτελέσματα. Όμως οι βραχυχρόνιες και καθημερινές πιέσεις του ανταγωνισμού λειτουργούν σαν ισχυρότατος πειρασμός για κατά περίπτωση προσφυγή στην πρώτη λύση. Έστω και μια μόνη φορά να συμβεί αυτό, σπάει το ευεργετικό κλίμα της αμοιβαιότητας και της εμπιστοσύνης, και καταρρέει το οικοδόμημα της ασφάλειας και της εμπλοκής που με κόπο κατασκευάστηκε. Αν η κοινωνία επιλέξει να αποκλείσει θεσμικά την επιλογή αυτή, τότε συμβάλλει στη δημιουργία κλίματος που εξασφαλίζει υψηλές οικονομικές επιδόσεις, καθώς προστατεύει όχι μόνο το εργατικό δυναμικό αλλά και την ίδια την επιχείρηση από τις περιπέτειες των βραχυχρόνιων περιορισμών που αντιστρατεύονται την αξιοπιστία και την εμπιστοσύνη των μακροχρόνιως δυναμικών επιδόσεων (στο ίδιο).

β. Τα οικονομικά όρια της υποκίνησης με βάση το ατομικό συμφέρον και της εθελοντικής καλοπροαίρετης συμπεριφοράς.

Αν και η εμπιστοσύνη είναι σε θέση να βελτιώσει σημαντικά τις επιδόσεις αγορών και επιχειρήσεων, η οικονομική της χρησιμότητα δεν επαρκεί προκειμένου να τη θεμελιώσει ως απαράβατη αρχή. Η εμπιστοσύνη παραπέμπει σε μία κατάσταση/πεποίθηση ότι το έτερον μέρος θα συνεχίσει να λειτουργεί στη βάση της αρχής της αμοιβαιότητας ακόμα και υπό συνθήκες που θα του επέβαλαν να σπάσει την αρχή αυτή, προκειμένου να εξυπηρετήσει το οικονομικό του συμφέρον.

Τα κοινωνικά εμπόδια επί της ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς είναι σε θέση να ενδυναμώσουν την εμπιστοσύνη και έτσι να διευκολύνουν την επιδίωξη των οικονομικών στόχων, διασφαλίζοντας ακόμα και τα πιο δύσπιστα/καχύποπτα συμβαλλόμενα μέρη ότι θα τηρηθούν οι κανόνες της αμοιβαιότητας ακόμα κι αν αλλάξουν οι συνθήκες. Αν υπάρχει εξασφάλιση ότι το έτερο συμβαλλόμενο μέρος έχει εκτός από οικονομικούς και μη-οικονομικούς λόγους που το ωθούν στην τήρηση των αρχών της αμοιβαιότητας, τότε ενδυναμώνεται η οικοδόμηση μακροχρόνιων σχέσεων που βασίζονται στην εμπιστοσύνη. Τόσο οι πολιτισμικές αξίες που στηρίζονται στην παράδοση και "επιβάλλονται" στο εσωτερικό των άπυων σχέσεων εντός συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, όσο και οι επίσημοι νόμοι που εφαρμόζονται με όχημα τη δημόσια εξουσία, αποτελούν αυτού του τύπου τους "κοινωνικά επιβαλλόμενους περιορισμούς" με την έννοια

που πρώτος ανέπτυξε ο Durkheim, που ενώ εμποδίζουν κάποιες πτυχές της ατομικής ορθολογικής συμφεροντολογικής συμπεριφοράς, εντέλει την καθιστούν περισσότερο αποτελεσματική στην επιδίωξη οικονομικών στόχων [Streeck, 1997:202].

γ. Η περιορισμένη αύξηση παραγωγικότητας που προκύπτει από ευρύτατο φάσμα επιλογών.

Αποκλείοντας τη δυνατότητα του management να υιοθετήσει ορισμένου τύπου στρατηγικές επιλογές (επιβάλλοντας, για παράδειγμα, την υποχρέωση να τηρούνται ορισμένοι ελάχιστοι κανόνες αμοιβών και εργασιακών προδιαγραφών), δρομολογείται μια συνεχής και ανοιχτή διαδικασία εκμάθησης, στη διάρκεια της οποίας οι επιχειρήσεις αναζητούν εναλλακτικούς τρόπους διατήρησης και ενδυνάμωσης της ανταγωνιστικότητάς τους με όχημα όχι τις περικοπές των μισθών αλλά την επένδυση σε νέες τεχνολογίες και νέες γνώσεις, σε καινοτομία και ποιότητα, σε αγορές απαιτητικών προδιαγραφών, σε εκπαίδευση και συνεχή τεχνική αναβάθμιση των δεξιοτήτων⁶, δηλαδή στην υιοθέτηση ανηφορικών δρόμων για την κατάκτηση και διατήρηση της ανταγωνιστικότητας [Pyke, 1994; Henley & Tsakalotos, 1993; Putnam, 1993]. Τα παραπάνω συνεπάγονται τη σταδιακή μεταμόρφωση δομών, πρακτικών και συμπεριφορών με τρόπο που να καλλιεργεί την ανάδειξη νέων εταιρικών ταυτοτήτων. Αντίθετα, ελλείπει τέτοιων κοινωνικά επιβαλλόμενων περιορισμών, οι επιχειρήσεις αντί να ρισκάρουν στην αβέβαιη αναζήτηση νέων δομών και στρατηγικών, αναλώνονται σε προσπάθειες για την υπεράσπιση του τρέχοντος status quo ανεξαρτήτως της μακροχρόνιας βιωσιμότητάς του [Steeck, 1997: 204].

δ. Τα όρια της ορθολογικής λογιστικής αποτίμησης και το κόστος της υπερβολικής ορθολογικότητας.

Συχνά στην εποχή μας οι αγορές επιβραβεύουν αγαθά και υπηρεσίες, η παραγωγή των οποίων δεν υπόκειται σε στενά ορθολογικό οικονομικό υπολογισμό. Ιδιαίτερα αυτό ισχύει σε ότι αφορά τις επενδύσεις. Άτομα που επενδύουν σε γνώσεις επειδή αυτό ζητάει η αγορά, εντέλει καταλήγουν να μαθαίνουν λιγότερα πράγματα και να εξασφαλίζουν μικρότερη βελτίωση των αποδοχών τους, σε σύγκριση με άλλα άτομα που υποκινούνται από "έξω-οικονομικούς" λόγους για ευρυμάθεια και κατάκτηση πολλαπλών δεξιοτήτων, μεταξύ των οποίων η δεξιότητα της συνεχούς εκμάθησης αποτελεί κομβικό ζητούμενο. Κατά τρόπο αντίστοιχο, οι επιχειρήσεις που εκπαιδεύουν μόνον όσους και όσο επιβάλλουν οι τρέχουσες συνθήκες της αγοράς καταλήγουν να εκπαιδεύουν λιγότερο από όσο θα τους επέβαλε το μακροχρόνιο συμφέρον τους. Με αυτή την έννοια η εκπαί-

δευση λειτουργεί όπως τα δημόσια αγαθά [Soskice, 1990]. Το ίδιο ισχύει και σε ό,τι αφορά την εισαγωγή νέας τεχνολογίας. Μπορεί μάλιστα να υποστηριχθεί ότι σε εποχές όπως η σημερινή, όπου οι δυναμικές οικονομικές επιδόσεις συναρτώνται στενά με τη διαθεσιμότητα "άχρηστων", "μη-προφανών" και μέχρι χτες "άσχετων" ικανοτήτων και δεξιοτήτων, επειδή η αβεβαιότητα δεν επιτρέπει ασφαλείς προβλέψεις αναγκών, επιβραβεύονται εκείνες οι επενδυτικές στρατηγικές που δεν αντιστοιχούν στις τρέχουσες ανά πάσα στιγμή επιταγές των αγορών [Streeck, 1992; 1997].

Τα παραπάνω οδηγούν σε μία αντίληψη που βλέπει την οικονομία "σφηνωμένη" στο κοινωνικό της υπόστρωμα. Ειδικότερα, η μεγαλύτερη συνεισφορά της κοινωνίας στην οικονομία δεν είναι τόσο ότι λειτουργεί ως "λιπαντική ουσία" που εξασφαλίζει ταχύτερες και αποτελεσματικότερες οικονομικές συναλλαγές⁷, αλλά η βασική συνεισφορά της κοινωνικής δομής στην οικονομική πρακτική συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι της θέτει περιορισμούς [Streeck, 1997: 206]. Με αυτή την έννοια, τα "ευεργετικά εμπόδια" στην οικονομική δραστηριότητα αντλούν από τη βασική διαπίστωση του Polanyi [1957 (1944)] ότι η αυτορρυθμιζόμενη ελεύθερη αγορά που νομιμοποιεί την ατομιστική αναζήτηση κέρδους ως τη μόνη αρχή κοινωνικής πράξης, τελικώς θα καταστρέψει την ίδια την ανθρωπινή, κοινωνική και φυσική της υπόσταση. Σε τελευταία ανάλυση, τόσο κατά την άποψη του Durkheim όσο και του Polanyi, ο ατομικός ορθολογισμός δεν είναι μόνον κοινωνικά καταστροφικός, αλλά επιπλέον είναι ανίκανος να εξασφαλίσει ακόμα και τους στενά οικονομικούς του στόχους, αν δεν υπόκειται στους περιορισμούς που επιβάλλουν μη-οικονομικές κοινωνικές ρυθμίσεις.

Μέχρι στιγμής υποστηρίξαμε ότι η περιπέτεια των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που ηγεμόνευσαν από τη δεκαετία του '80 και έπειτα, οδήγησε σε έξαρση των κοινωνικών ανισοτήτων και σε παγίωση υψηλού ποσοστού ανεργίας, ενώ συνοδεύτηκε από τη γενίκευση της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας όχι μόνο για εκείνες τις κοινωνικές κατηγορίες που περιθωριοποιήθηκαν ή έχασαν τη δουλειά τους, αλλά και για εκείνους και εκείνες που διατήρησαν μεν μια θέση απασχόλησης πλην ευλόγως αμφιβάλλουν για πόσο ακόμα θα είναι σε θέση να διατηρήσουν το "προνόμιο" αυτό. Υποστηρίξαμε ακόμα ότι η γενικευμένη αβεβαιότητα και ανασφάλεια, παρά τις περί του αντιθέτου ορθόδοξες προσδοκίες, παράγουν κατά κανόνα φτωχά οικονομικά αποτελέσματα, επειδή συσσωρεύουν κόστη πρόληψης και αντιμετώπισης συγκρούσεων και επειδή καλλιεργούν βραχυχρόνιες και αμυντικές συμπεριφορές οι οποίες είναι ακατάλληλες για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της αναδιάρθρωσης σε έναν κόσμο που αλλάζει γοργά και επιβάλλει μακροχρόνιες στοχεύσεις και στρατηγικές δεσμεύσεις.

4. Φορντικό και Μετα-Φορντικό κοινωνικό Κράτος

Μέρος του προβλήματος των σημερινών διλημμάτων μπροστά στην έξαρση των κοινωνικών ανισοτήτων, στις φτωχές οικονομικές επιδόσεις, στην ανασφάλεια και στην αβεβαιότητα που υποσχάπτον θεσμούς αλληλεγγύης και συλλογικής δέσμευσης, βρίσκεται στις αλλαγές που συντελούνται στη δομή και λειτουργία του κοινωνικού κράτους. Περιζοπές δαπανών και δικαιωμάτων σε συνδυασμό με τη δημοσιονομική κρίση του κράτους επιτείνουν τα φαινόμενα ανασφάλειας και αβεβαιότητας, ενώ από τις διευρυνόμενες ρωγμές του δικτύου κοινωνικής προστασίας γλιστρουν και πέφτουν ολόένα και περισσότεροι άνθρωποι σε κατάσταση απελπισίας και περιθωριοποίησης.

Οι αλλαγές του κοινωνικού κράτους δεν υπαγορεύονται αποκλειστικά ή κυρίως από τις ιδεολογικές μετατοπίσεις που οδήγησαν στην ηγεμονία του νεοφιλευθερισμού. Συνδέονται με τις γενικότερες αλλαγές που συντελούνται στη δομή και στη δυναμική των σύγχρονων κοινωνιών και οικονομιών, υπό την πίεση της ταχείας διάδοσης νέων τεχνολογιών, του φαινομένου που συνήθως ονομάζεται παγκοσμιοποίηση, και των επιταγών προσαρμογής σε νέους κανόνες οικονομικού παιχνιδιού. Ο συνδυασμός των παραπάνω που οδηγούν σε ένα "απέρητο" ή μετα-φορντικό κοινωνικό κράτος συχνά παρουσιάζεται σαν σιδερένια νομοτέλεια και σαν αναπόδραστο αποτέλεσμα δυνάμεων που λειτουργούν πέρα και έξω από τη βούληση και τη σφαίρα επιρροής εθνικών κοινωνιών και κυβερνήσεων. Είναι όμως το μετα-φορντικό κοινωνικό κράτος κατ' ανάγκην μοχλός όξυνσης της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας, και κατά συνέπεια μηχανισμός όξυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων, ανίκανο να αντισταθεί στις δυνάμεις που γεννούν περιθωριοποίηση και κοινωνικό αποκλεισμό;

Το κοινωνικό κράτος που πήρε σάρκα και οστά μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο αποτέλεσε το "θεσμικό σύντροφο" ή το "θεσμικό συμπλήρωμα" της λεγόμενης δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης, δηλαδή της γενίκευσης του παραγωγικού και καταναλωτικού προτύπου που συνήθως ονομάζουμε φορντισμό ή μαζική παραγωγή. Αυτό το κοινωνικό κράτος συμπυκνώνει τα ιδεώδη αλλά και τις ιδιαίτερες προδιαγραφές της φορντικής τάξης πραγμάτων και του συμβόλου της, δηλαδή του άντρα πλήρως και διά βίου απασχολούμενου. Στηριζόταν σε δύο κρίσιμες παραδοχές: Η πρώτη αφορά στην ταυτότητα της μέσης οικογένειας που υποτίθεται ότι αποτελείται από έναν εργαζόμενο και μία νοικοκυρά οι οποίοι από κοινού στηρίζονταν στον "κοινωνικό μισθό". Η δεύτερη παραδοχή αφορά στην προβλεψιμότητα του άνευ εκπλήξεων κύκλου ζωής (ένταξη στην αγορά εργασίας, αδιάλλειπτη απασχόληση στην ίδια ή σε παρόμοια δραστηριότητα μέχρι κάποια ηλικία, συνταξιοδότηση). Στη βάση των υποθέσεων αυτών, το κοινωνικό κράτος έπαιζε σημαντικό ρόλο κυρίως στα πρώτα και στα τελευταία στάδια του

κύκλου ζωής, δηλαδή προσέφερε το σχολείο και τις συντάξεις, ενώ παρέμενε σχετικά αδρανές στην οικονομικά ενεργό ζωή των ατόμων [Esping-Andersen, 1994: 167].

Στη μετα-φορντική εποχή δημιουργούνται νέες ανάγκες τις οποίες το φορντικό κράτος πρόνοιας δυσκολεύεται να αντιμετωπίσει. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης σε συνδυασμό με τις τάσεις αποβιομηχάνισης, η τεχνολογική επανάσταση στα προϊόντα, στις παραγωγικές διαδικασίες και στην οργάνωση της εργασίας επιταχύνουν την περιθωριοποίηση του "τυπικού εργάτη". Η διαγραφόμενη κυριαρχία της απασχόλησης στις υπηρεσίες, η νέα οικονομική δραστηριοποίηση των γυναικών, η αστάθεια και η συνέχεια της εμπειρίας της απασχόλησης ξεφεύγουν από τις προηγούμενες νόρμες και διαγράφουν κατ'εξοχήν "μη-τυπικές τροχιές". Τόσο οι αλλαγές στις εμπειρίες της απασχόλησης όσο και οι αλλαγές στο πεδίο της οικογένειας δημιουργούν νέες και πιεστικές ανάγκες κοινωνικής προστασίας όχι πλέον στην αρχή και στο τέλος του κύκλου ζωής αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια της ενήλικης και οικονομικά ενεργού φάσης της ζωής των ανθρώπων [Hewitt, 1993; Esping-Andersen, 1994].

Έτσι, η διάρθρωση και δυναμική της αγοράς εργασίας αλλάζουν όψη. Από τη μια πλευρά μειώνεται το ειδικό βάρος της απασχόλησης στη μεταποίηση και συντελείται παράλληλα μια πραγματική μεταμόρφωση βιομηχανικών θέσεων εργασίας (καθώς αναδεικνύεται ένας πυρήνας πολυειδικευμένου και ευπροσάρμοστου εργατικού δυναμικού και μια περιφέρεια ευάλωτης και περιστασιακής εργασίας). Από την άλλη πλευρά αυξάνει το ειδικό βάρος του τομέα των υπηρεσιών στην απασχόληση, του μόνου τομέα στον οποίο αυξάνει η ζήτηση για εργασία. Ο τομέας των υπηρεσιών περιλαμβάνει τρεις διακριτές κατηγορίες: Η πρώτη αφορά στην παροχή υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις· πρόκειται για ταχέως αναπτυσσόμενη αγορά με σχετικά πολυειδικευμένη εργασία και δυναμική δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης που σήμερα φτάνει στο 7%-8% της συνολικής απασχόλησης. Η δεύτερη κατηγορία αφορά στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών μέσω της αγοράς κατά το υπόδειγμα ΗΠΑ με ταχεία δημιουργία κακοπληρωμένων νέων θέσεων εργασίας ή αλλιώς τις Macδουλειές/McJobs. Η τρίτη κατηγορία αναφέρεται στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών κατά το Σουηδικό μοντέλο της καλά αμοιβόμενης εργασίας στο δημόσιο τομέα. Προκειμένου όμως να επεκταθεί η απασχόληση στις υπηρεσίες (είτε στην καλοπληρωμένη είτε στην κακοπληρωμένη τους εκδοχή) αναγκαία προϋπόθεση είναι η εξασφάλιση ευελιξίας συμβολαίων εργασίας και υψηλής κινητικότητας των εργαζομένων (από δουλειά σε δουλειά αλλά και στο εσωτερικό της ίδιας επιχείρησης).

Η μετάβαση από τον προηγούμενο (φορντικό) κανόνα της πλήρους και διά βίου απασχόλησης στη βιομηχανία προς ένα μετα-φορντικό καθεστώς αβέβαιης, διακοπτόμενης και εξαιρετικά άνισης μισθολογικά εργασίας στις υπηρεσίες, αποτελεί μια επώδυνη πραγματικότητα που σφραγίζει την καθημερινότητα ολόενα και περισσότερων ανθρώπων, ανδρών και γυναικών. Παράλληλα με την άνοδο του μεριδίου των υπηρεσιών στο προϊόν και τη νέα σημασία που προσλαμβάνει η πρόσβαση στη γνώση, η μετα-βιομηχανική κοινωνία συνεπάγεται επίσης επαναστατικές αλλαγές στη δομή της οικογένειας και στους κύκλους ζωής των μελών της. Τούτο συμβαίνει, επειδή η ταχεία δημιουργία θέσεων εργασίας στο πεδίο των κοινωνικών και προσωπικών υπηρεσιών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις συμπεριφορές που υιοθετούν οι οικογένειες (προτίμηση να αγοράζουν ελεύθερο χρόνο, καθαριότητα ή γεύματα αντί να τα προμηθεύονται με εσωτερικό καταμερισμό εργασίας). Οι επιλογές αυτές είναι στενά συναρτημένες με την τιμή των προσφερόμενων υπηρεσιών, ενώ όσο περισσότερες οικογένειες έχουν τη δυνατότητα να προσφεύγουν σε λύσεις "εκτός οικογένειας", τόσο ταχύτερα αλλάζουν οι κύκλοι ζωής και τόσο ταχύτερα δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας στη σφαίρα των υπηρεσιών. Οι αλλαγές στον κύκλο ζωής σημαίνουν ότι ασκούνται απελευθερωτικές δυνάμεις τόσο στους άντρες όσο και στις γυναίκες. Οι πρώτοι απαλλάσσονται από την υποχρέωση να βρουν δουλειά που να εξασφαλίζει "οικογενειακό μισθό" και άρα αυξάνει η ευελιξία και η κινητικότητα τους στο επαγγελματικό πεδίο· οι δεύτερες επειδή αποκτούν τη δυνατότητα να προσανατολιστούν συστηματικά προς την αμοιβόμενη εργασία και άρα να φτιάξουν καριέρα. Τα παραπάνω αποτελούν τις προϋποθέσεις για την εξάπλωση του ευέλικτου τύπου απασχόλησης στις υπηρεσίες που έχει ανάγκη η μετα-βιομηχανική οικονομία. "Με άλλα λόγια, η μετα-βιομηχανική κοινωνία προϋποθέτει μια μετα-βιομηχανική οικογένεια, και η μετα-βιομηχανική οικογένεια προϋποθέτει ευρέως διαδεδομένες κοινωνικές υπηρεσίες"⁸ [Esping Andersen, 1994: 180].

Στην Ευρώπη, η μετάβαση από τη φορντική στη μετα-φορντική τάξη πραγμάτων σε ό,τι αφορά την αγορά εργασίας, παρουσιάζει αρκετές ιδιαιτερότητες σε σύγκριση τόσο με τις ΗΠΑ όσο και με το Σκανδιναβικό πρότυπο. Αυτές οι ιδιαιτερότητες μπορούν να συμπτυκνωθούν στην αντίσταση της προσαρμογής μάλλον παρά σε υιοθέτηση εναλλακτικών θετικών πρωτοβουλιών εξόδου από τα δεινά της προσαρμογής. Από τη μια πλευρά, το ύψος των μισθών (που παραμένει συναρτημένο με τη λογική του "οικογενειακού μισθού") αποκλείει τη δημιουργία κακοπληρωμένων θέσεων εργασίας στη σφαίρα της παροχής προσωπικών υπηρεσιών. Ταυτόχρονα, η εξάπλωση της απασχόλησης στις (κρατικά προσφερόμενες) κοινωνικές υπηρεσίες προσκρούει τόσο σε δημοσιονομικά όσο και σε πολιτικά εμπόδια. Αν και διαφαίνεται κάποια διέξοδος προς την κατεύθυνση της αυ-

τοαπασχόλησης (και κυρίως της αδήλωτης χρήσης οικογενειακής εργασίας), πρόκειται για σταγόνα στον ωκεανό του προβλήματος της ανεργίας. Έτσι, η Ευρώπη οδηγείται στη μεγέθυνση της παραγωγής χωρίς αύξηση της απασχόλησης (jobless growth) καθώς και στην ανάδειξη του φαινομένου των "εντός" και των "εκτός" της αγοράς εργασίας. Στους "εντός" συγκαταλέγεται ένα στάσιμο (ενδεχομένως και συρρικνούμενο) τμήμα ανδρών εργαζομένων που απολαμβάνουν υψηλούς μισθούς, δικαιώματα, ασφάλεια εργασίας και κοινωνική προστασία. Στους "εκτός" συνωστιζονται ετερογενείς και ετερόκλητες κατηγορίες νέων και γυναικών κυρίως, αλλά και ανδρών ώριμης ηλικίας που οι τεχνικές δεξιότητές τους έχουν απαξιωθεί [Saint-Paul, 1996].

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η συνεχιζόμενη φορντική θεσμική διάταξη που προσφέρει προστασία στους εντός, τους κάνει περισσότερο απρόθυμους να δεχτούν να μπουν στην περιπέτεια της ευελιξίας, της αναζήτησης εκπαίδευσης και επανεκπαίδευσης και της αναζήτησης άλλων θέσεων εργασίας. Η απροθυμία αυτή με τη σειρά της μετασχηματίζεται α) σε εμπόδια για ευκαιρίες απασχόλησης των "εκτός", και β) σε εμπόδια επέκτασης τόσο των κοινωνικών υπηρεσιών όσο και των θέσεων εργασίας στον τομέα παροχής κρατικών υπηρεσιών που θα δημιουργούσαν νέες θέσεις απασχόλησης, αλλά, επιπλέον, θα λειτουργούσαν και ως προϋπόθεση για να αλλάξει το υπόδειγμα καριέρας και ζωής των γυναικών, ωθώντας σε περισσότερο συγκλίνοντα υποδείγματα την ανδρική και τη γυναικεία απασχόληση (όπως έγινε και στις ΗΠΑ αλλά και στις Σκανδιναβικές χώρες).

Ένα κεντρικό πρόβλημα "αδράνειας μετασχηματισμού" που αντιμετωπίζουν οι Ευρωπαϊκές οικονομίες (εξαιρώντας τις Σκανδιναβικές) οφείλεται στα εμπόδια που μπλοκάρουν μετασχηματισμούς του κύκλου ζωής. Αυτά τα εμπόδια μπορούν να συνοψιστούν σε δύο βασικές κατηγορίες: αφενός το υψηλό κόστος εργασίας και αφετέρου την παραδοσιακού τύπου κοινωνική πολιτική που παραμένει προσανατολισμένη στην οικογένεια μιας προηγούμενης εποχής. Η αναπαγωγή του φορντικού κύκλου ζωής εμποδίζει την αποτελεσματικότητα πολιτικών στην αγορά εργασίας με μετα-φορντική κατεύθυνση, καθώς ο μέσος άντρας εργαζόμενος είναι παγιδευμένος στην επίφαση ασφάλειας που του προσφέρει το status του "οικογενειακού μισθοί", ενώ οι θεσμοί της αγοράς εργασίας και ιδιαίτερα τα συνδικάτα εξαντλούν το δυναμισμό τους στη διατήρηση αυτής της φορντικής ασφάλειας και στη αντίσταση προς κάθε αλλαγή που συνεπάγεται μεγαλύτερη αβεβαιότητα (ακόμα κι αν οι συνθήκες περιορίζουν τους ωφελούμενους σε ολόένα και συρρικνούμενο τμήμα της αγοράς εργασίας, μετακυλίνοντας το κόστος της προσαρμογής στους/στις πλέον ευάλωτους/ες) [Esping-Andersen, 1994: 181; Hewitt, 1993].

Η αποκρυστάλλωση αυτής της εικόνας με τους "εντός" και τους "εκτός" της αγοράς εργασίας στην Ευρώπη φαίνεται ότι διαγράφει ένα δίλημμα στρατηγικής, ανάμεσα στο στόχο της μεγαλύτερης προστασίας των "εντός" στο όνομα της εξασφάλισης μεγαλύτερης ισότητας ανάμεσα σε όσους/ες έχουν εργασία (με κόστος τη ανεργία και τη δημιουργία στρατιών "εκτός") και στο στόχο της επέκτασης των ευκαιριών απασχόλησης στο όνομα της εξασφάλισης μεγαλύτερης ισότητας συνολικά (με κόστος τη γενίκευση της αβεβαιότητας, της ανασφάλειας και την όξυνση των ανισοτήτων). Φαίνεται ότι η επιστροφή στην πλήρη απασχόληση για όλους και όλες που επιθυμούν να εργαστούν προϋποθέτει δραστηκή αύξηση θέσεων εργασίας στις υπηρεσίες, πολλές από τις οποίες είναι βέβαιο ότι θα είναι κακοπληρωμένες. Τούτο περιορίζει μεν το φάσμα της ανεργίας, αλλά οδηγεί σε όξυνση της ανισότητας και σε αύξηση της φτώχειας (περίπτωση ΗΠΑ).

Από την άποψη αυτή, η νεοφιλελεύθερη ορθοδοξία που υποστηρίζει την κατάργηση του κοινωνικού κράτους (ή τον περιορισμό του σε ένα ελάχιστο δίκτυ ασφαλείας) αδυνατεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας μαζί με όλες τις αρνητικές τους συνέπειες στο πεδίο των οικονομικών επιδόσεων. Το πραγματικό ζητούμενο, λοιπόν, είναι να αναζητηθούν κατευθύνσεις προσαρμογής του κοινωνικού κράτους στη μεταφορντική εποχή, προκειμένου να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα προβλήματα της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας που -όπως υποστηρίξαμε στα προηγούμενα- υποσκάπτουν (μεταξύ άλλων) και τις οικονομικές επιδόσεις.

Επιχειρώντας να εντοπίσει πολιτικές στην κατεύθυνση του συνδυασμού των δύο στόχων, δηλαδή της επέκτασης της απασχόλησης και της μεγαλύτερης ισότητας, ο Esping-Andersen (1994) υποστηρίζει ότι ένα αναγκαίο πρώτο βήμα θα ήταν η ενθάρρυνση προσαρμογών στο χώρο της οικογένειας προς την κατεύθυνση καλλιέργειας ικανοτήτων ευελιξίας και προσαρμοστικότητας (που περιγράφεται ως "μετα-βιομηχανικός κύκλος ζωής"). Για να καλλιεργηθούν όμως αυτές οι ιδιότητες, θα πρέπει να συντρέχουν δύο βασικές προϋποθέσεις:

Πρώτον, θα πρέπει να υπάρχει άφθονη προσφορά αξιόπιστων κοινωνικών υπηρεσιών από το κράτος.

Και δεύτερον, θα πρέπει να προσαρμοστεί το σύστημα στήριξης των εισοδημάτων στη βάση μιας άλλης λογικής από αυτήν που επικρατεί σήμερα (καθώς η τελευταία ανταποκρίνεται σε άλλες προδιαγραφές μιας προηγούμενης πραγματικότητας). Η στήριξη του εισοδήματος θα πρέπει να ξεκινά από την αναγνώριση της πιθανότητας τουλάχιστον ένα μέλος μιας οικογένειας σε κάποια στιγμή της οικονομικά ενεργού ζωής του/ης να βρεθεί σε κακοπληρωμένη απασχόληση του τομέα των υπηρεσιών, μια δουλειά τύπου Mac (McJob). Ενθαρρύνοντας την κινητικότητα κυρίως με άξονα τη διαδικασία συνεχούς εκπαίδευσης, και στηρί-

ζοντας (όπου αυτό είναι αναγκαίο) το εισόδημα της οικογένειας, αν το τελευταίο πλήττεται καίρια από αυτή την περιοδική κακή δουλειά ενός από τα μέλη της, δημιουργούνται κίνητρα για τους ανθρώπους σε τρεις αλληλοτροφοδοτούμενες κατευθύνσεις:

πρώτον, και να δεχτούν να μπουν σε θέσεις εργασίας κατώτερες των προσδοκιών τους αλλά

δεύτερον, και να μην χάσουν την ελπίδα (και τη δυνατότητα) να βρεθούν αργότερα σε μια καλύτερη δουλειά, και, τέλος,

τρίτον, να αναζητήσουν νέες γνώσεις και νέες δεξιότητες/ικανότητες για να επιταχύνουν αυτό το ενδεχόμενο.

Κατά συνέπεια, στην προβληματική που αναπτύσσει ο Esping-Andersen, βασικός στόχος του κοινωνικού κράτους δεν θα πρέπει να είναι η εξασφάλιση του προθάλαμου και της εξόδου από την ενεργό απασχόληση αλλά η στήριξη και ενδυνάμωση των ευκαιριών των ανθρώπων στη διάρκεια της οικονομικά ενεργού ζωής τους. Όπως άλλωστε έχει τεκμηριωθεί επαρκώς, η εκπαίδευση και η κατάρτιση εξασφαλίζουν σχεδόν πάντα ανοδική κινητικότητα στην εργασιακή ιεραρχία [Esping Andersen, 1993]. Ενδειξεις τόσο από τις Σκανδιναβικές χώρες όσο και από τις ΗΠΑ συνηγορούν στη διαπίστωση ότι η συντριπτική πλειοψηφία όσων εργάζονται σε "κακές δουλειές" σύντομα μετακομίζουν σε καλύτερες θέσεις. Υπάρχει ασφαλώς ένας σκληρός πυρήνας ανθρώπων που είναι παγιδευμένοι σε δουλειές τέτοιου τύπου, κυρίως επειδή δεν έχουν πρόσβαση σε προγράμματα ειδικεύσης/κατάρτισης και επειδή δεν έχουν πρόσβαση σε υποστηρικτικές υπηρεσίες". Έτσι, "αν το κράτος πρόνοιας καταφέρει να επεκτείνει προς τους πολίτες την εγγύηση πρόσβασης σε νέες δεξιότητες/ικανότητες σε συνδυασμό με προσφορά κοινωνικών υπηρεσιών σε οποιοδήποτε σημείο του κύκλου ζωής τους, τότε τα νέα δεδομένα, δηλαδή οι ανισότητες στην αγορά εργασίας, η ανεξίτηλη της απασχόλησης και ο μεγάλος αριθμός των κακοπληρωμένων θέσεων εργασίας δεν είναι κατ' ανάγκη ασυμβίβαστα με ένα ιδανικό κοινωνικής ισότητας. ... καθώς η μετα-βιομηχανική κοινωνία δεν αποτελεί ένα προδιαγεγραμμένο παίγνιο μηδενικού αθροίσματος ανάμεσα στην πλήρη απασχόληση και στην ισότητα" [Esping Andersen, 1994: 183].

Για να καταφέρει, όμως, το μετα-φορντικό κοινωνικό κράτος να εγληθεί επαρκή στήριξη εισοδημάτων στη διάρκεια της φάσης ενεργού οικονομικής δραστηριότητας των ατόμων και, επιπλέον, να είναι σε θέση να παράγει άφθονες κοινωνικές υπηρεσίες και επαρκή προγράμματα εκπαίδευσης, κατάρτισης και ειδικεύσης (τόσο από ποσοτική όσο και από ποιοτική άποψη), θα πρέπει να έχει στη διάθεσή του τη δυνατότητα διαχείρισης σημαντικότερων οικονομικών πόρων. Η εξασφάλιση αυτών των πόρων είναι ίσως η μεγαλύτερη πρόκληση που α-

ντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες, καθώς προϋποθέτει προχωρημένη κοινωνική αλληλεγγύη που να αντανakλάται στο φορολογικό σύστημα. Με άλλα λόγια, το ποιός θα πληρώσει το κόστος μιας ανθρώπινης μεταφορντικής εκδοχής κοινωνικού κράτους και πλήρους απασχόλησης χωρίς έξαρση κοινωνικών ανισοτήτων παραμένει ένα ζητούμενο από το οποίο θα κριθεί εντέλει και το αποτέλεσμα. Αυτό μας φέρνει κατ' ευθείαν στην πολιτική οικονομία της τριχοτομημένης κοινωνίας και στις προοπτικές βιώσιμων στρατηγικών για το συνδυασμό στόχων οικονομικής αποτελεσματικότητας και κοινωνικής εξισορρόπησης.

Συμπεράσματα: Διλήμματα Πολιτικής Οικονομίας και Προοπτικές Στρατηγικών για Αρνηση της Τριχοτομημένης Κοινωνίας

Στο άρθρο αυτό υποστηρίξαμε ότι οι κοινωνικές ανισότητες, η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια έχουν την τάση να παράγουν φτωχές οικονομικές επιδόσεις. Υπογραμμίσαμε τη σημασία των θεσμών που προάγουν την κοινωνική συνοχή και αποτελούν ταυτοχρόνως αναγκαίες προϋποθέσεις δυναμικών οικονομικών επιδόσεων. Η αναγνώριση του ευεργετικού οικονομικού ρόλου των θεσμών δεν συνεπάγεται, όμως, αυτομάτως ότι όλοι οι διαθέσιμοι θεσμοί μπορούν να παίξουν αυτόν το ρόλο. Ο εντοπισμός των ζητούμενων θεσμικών μετασχηματισμών που αποτελούν προαπαιτούμενα της οικονομικής ευημερίας προσλαμβάνει, λοιπόν, επιτακτικό χαρακτήρα. Άλλωστε, όπως υποστήριξαν σε πρόσφατο άρθρο τους οι Minsky και Whalen (1997), καθώς εξελίσσονται οι οικονομίες, έτσι πρέπει να μετασχηματίζεται και η θεσμική τους προίκα, όταν αυτή δεν αντιστοιχεί πλέον στις οικονομικές πραγματικότητες. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι επιβεβλημένο να εισαχθούν νέες θεσμικές ρυθμίσεις, ικανές να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της εποχής. Τα κρίσιμα και χρήσιμα μαθήματα του παρελθόντος θα πρέπει να αποτελέσουν οδηγό για δράση σε αυτή την κατεύθυνση, και ειδικότερα τρία από αυτά:

πρώτον, ότι το καπιταλιστικό σύστημα μπορεί να προσλάβει πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά

δεύτερον, ότι οι θεσμοί που εισάγονται από τη δημόσια πολιτική παίζουν κρίσιμο ρόλο που προσδιορίζει τις οικονομικές επιδόσεις του καπιταλιστικού συστήματος.

Και **τρίτον**, ότι ο άκρατος φιλελευθερισμός αποτελεί συνταγή οικονομικής (και όχι μόνο) καταστροφής [Minsky & Whalen, 1996-97].

Όπως υποστηρίξαμε στα προηγούμενα, η αξιοπιστία των νεοφιλελεύθερων ιδεών τίθεται σε αμφισβήτηση, υπό το πρίσμα των συνεισφορών τόσο της θεωρίας όσο και των νεότερων εμπειρικών ευρημάτων. Χωρίς συνεργασία και εμπι-

στοσύνη οι οικονομίες δεν λειτουργούν καλά, και ένα βασικό πρόβλημα με τις ορθόδοξες συνταγές πολιτικής είναι ότι επιχειρούν να καταστρέψουν (ή τουλάχιστον να περιορίσουν) ακριβώς εκείνους τους θεσμούς που στηρίζουν τις μακροχρόνιες σχέσεις εμπιστοσύνης. Τούτο ισχύει τόσο για θεσμούς του κεντρικού κράτους, όπως το κράτος πρόνοιας, όσο και σημαντικούς κοινοτικούς ή συνεργατικούς θεσμούς που μεσολαβούν ανάμεσα στα άτομα και στο κράτος, όπως τα εργατικά συνδικάτα, οι συνεταιρισμοί και η τοπική αυτοδιοίκηση. Το αποτέλεσμα αυτών των πολιτικών ήταν η ανάδειξη κοινωνικών συγκρούσεων και αβεβαιότητας, όπου ο ανταγωνισμός δεν λειτουργεί ως αναγκαίο κίνητρο για βελτίωση επιδόσεων αλλά ως πόλεμος όλων εναντίον όλων¹⁰. Αυτός ο πόλεμος, όπως και κάθε πόλεμος άλλωστε, συσχετίζεται με υψηλό κόστος για την επιβολή και την τήρηση όλων εκείνων των συμφωνιών, των άτυπων συνεννοήσεων και των οικονομικών συναλλαγών που είναι τόσο δύσκολο να παρακολουθήσει και να ελέγξει κάποιος σε συνθήκες αβεβαιότητας και συγκρουόμενων διεκδικήσεων ανάμεσα σε άγνωστους και εξατομικευμένους εταίρους.

Συνεπώς, η μεγάλη πρόκληση είναι ο επιτυχής μετασχηματισμός των θεσμών με τρόπο που να αντιστοιχεί στις νέες πραγματικότητες. Ιδιαίτερη κρισιμότητα, από αυτή την άποψη, προσλαμβάνει τόσο η επέκταση της απασχόλησης (για τον περιορισμό της ανεργίας που εξακολουθεί να αποτελεί τη βασικότερη εστία κοινωνικών ανισοτήτων) όσο και ο μετασχηματισμός του κοινωνικού κράτους (προκειμένου να πάψει να εξαντλείται στο φορντικό ρόλο του προθάλαμου και της εξόδου του οικονομικά ενεργού μέρους του κύκλου ζωής, αλλά να δραστηριοποιηθεί με επάρκεια σε ολόκληρο το φάσμα του κύκλου ζωής). Αυτή η επιλογή είναι ακριβή και χρειάζεται ευρύτατο επιμερισμό του σχετικού κόστους, ενεργητική επίδειξη κοινωνικής αλληλεγγύης και γενναία μεταφορά πόρων από έχοντες εργασία, εισόδημα και ασφάλεια σε μη έχοντες τίποτα από αυτά. Οι πολιτικές παρέμβασης με τέτοιο προσανατολισμό συνδυασμού στόχων κοινωνικής ισότητας με στόχους οικονομικής αποτελεσματικότητας είναι και βιώσιμες και ρεαλιστικές. Άλλωστε δεν αποτελούν κάτι το ολότελα νέο στην οικονομική σκέψη¹¹.

Ασφαλώς η υιοθέτηση τέτοιων πολιτικών προσκρούει στη νέα συναίνεση που τείνει να διαμορφωθεί και υπερτονίζει τις αλλαγές στο διεθνές οικονομικό σκηνικό. Στο νέο, λοιπόν, σκηνικό, και ιδιαίτερα για ανοιχτές οικονομίες, σε καθεστώς ελεύθερης κίνησης κεφαλαίων και με αυξημένες ροές ξένων επενδύσεων (από και προς την κάθε ξεχωριστή οικονομία), δηλαδή στο πλαίσιο που για συντομία περιγράφεται ως "παγκοσμιοποίηση", η χρηματοδότηση της επέκτασης της απασχόλησης και του κοινωνικού κράτους δεν μπορεί να γίνει με όχημα ελλειμματικούς προϋπολογισμούς.

Η παραπάνω άποψη είναι ακριβής ως προς τη διαπίστωση ότι δεν είναι δυνατόν να ασκηθεί κοινωνική (και εν γένει παρεμβατική) πολιτική δωρεάν.

Δηλαδή δεν υφίσταται ουσιαστικά η δυνατότητα του "δωρεάν γεύματος" με την έννοια ότι κάποιοι ωφελούνται άμεσα, η κοινωνία ωφελείται έμμεσα, αλλά κανείς δεν πληρώνει το κόστος της πολιτικής αυτής. Υπάρχει, όμως, δυνατότητα άσκησης απαιτητικής (και άρα δαπανηρής) κοινωνικής πολιτικής για την άμβλυνση των ανισοτήτων και την επέκταση της απασχόλησης μέσα στο πλαίσιο ισοσκελισμένου προϋπολογισμού (δηλαδή με ισόρροπη αύξηση στο σκέλος των εσόδων) [Glyn, 1995]. Χάρης στον ευεργετικό μηχανισμό του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού [Peston, 1987] αυξάνει το προϊόν και η απασχόληση (είτε στο δημόσιο τομέα είτε στις επιχειρήσεις που τον προμηθεύουν). Η αύξηση της φορολογίας ουσιαστικά ανακατανέμει καταναλωτική δύναμη από τους/ις φορολογούμενους/ες σε όσους/ες βρίσκουν δουλειά. Η πολιτική της συμμετρικής αύξησης της φορολογίας μαζί με τις δημόσιες δαπάνες απομακρύνεται από τη λογική του "δωρεάν γεύματος" με την έννοια ότι κάποιοι/ες πληρώνουν το κόστος, προκειμένου να ωφεληθούν κάποιοι/ες άλλοι/ες που βρίσκουν δουλειά, αλλά να ωφεληθεί και η κοινωνία συνολικά από τη βελτίωση των δημοσίων υπηρεσιών ή/και των υποδομών. Το πλεονέκτημα του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού είναι ότι επιτρέπει την άσκηση κοινωνικής πολιτικής (που προϋποθέτει αυξημένες δαπάνες) χωρίς να προκαλείται ανησυχία στις χρηματαγορές από την αύξηση του λόγου χρέους προς ΑΕΠ [Glyn, 1995]. Υπάρχουν, συνεπώς, βιώσιμες πολιτικές για την επέκταση της απασχόλησης και τον περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων, μόνο που αυτές συνεπάγονται κόστος το οποίο θα πρέπει να αναλάβουν συνειδητά και εκουσίως σχεδόν στην πλειοψηφία τους οι μισθωτοί/ες με όχημα τους θεσμούς της διαπραγμάτευσης και της διαμεσολάβησης. Αλλιώς η μαζική ανεργία θα συνεχίσει να παίζει το ρόλο του ρυθμιστή, οξύνοντας τις κοινωνικές ανισότητες και συσσωρεύοντας επιπλέον κόστη οικονομικής αναποτελεσματικότητας.

Συνοψίζοντας τη βασική επιχειρηματολογία που αναπτύξαμε στην ανακοίνωση αυτή, η αύξηση της αβεβαιότητας, της ανασφάλειας, της ανεργίας και των κοινωνικών ανισοτήτων έχουν αρνητική επίπτωση όχι μόνον στην κοινωνική συνοχή αλλά και στις οικονομικές επιδόσεις. Άρα η ανάγκη πολιτικών παρεμβάσεων για τον περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων και της αβεβαιότητας υπαγορεύεται και για οικονομικούς λόγους. Στην εποχή μας η αλλαγή του οικονομικού σκηνικού (παγκοσμιοποίηση, διστακτικές αυξήσεις επενδύσεων και χαμηλοί ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας) δημιουργούν μεν πρόσθετα προβλήματα, αλλά δεν αποκλείουν την υιοθέτηση βιώσιμων πολιτικών κοινωνικής εξισορρόπησης. Το ζητούμενο είναι να πεισθούν οι κοινωνίες να σηκώσουν το οικονομικό βάρος της αναγκαίας ανακατανομής, να συνεχιστεί δηλαδή ο μηχανισμός που λειτούργησε ευεργετικά και στη διάρκεια της "χρυσής εποχής". Απλώς τώρα

φαίνεται δυσκολότερη η αναγκαία αναδιανομή, επειδή καλείται να πραγματοποιηθεί σε συνθήκες που δεν επιτρέπουν γενική αύξηση των εισοδημάτων. Παρ' όλα αυτά, η αναδιανομή παραμένει η πλέον ορθολογική επιλογή τόσο με κοινωνικά όσο και με στενά οικονομικά κριτήρια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου.
- ² επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών του Οικονομικού Πανεπιστημίου.
- ³ Η επίδραση που ασκεί η διάχυση της νέας τεχνολογίας στις κοινωνικές ανισότητες αποτελεί πεδίο πολύ διαφορετικών εκτιμήσεων και αναλύσεων. Στην περισσότερη "αισιόδοξη" άκρη του φάσματος βρίσκονται οι αναλύσεις εκείνες που υποστηρίζουν ότι μακροχρονίως η μεγέθυνση θα οδηγήσει σε μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Ειδικότερα, η υπόθεση Kuznets, 1995 υποστηρίζει ότι η σχέση ανάμεσα στις εισοδηματικές ανισότητες και στο κατά κεφαλήν εισόδημα έχει το σχήμα "γέφυρας" (ή αντεστραμμένου U), υποδηλώνοντας ότι στα χαμηλότερα και στα υψηλότερα επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος αντιστοιχούν οι μικρότερες ανισότητες. Από την άλλη πλευρά, και υπό το πρίσμα της σημαντικής αύξησης των ανισοτήτων στην τελευταία εικοσαετία, έχει υποστηριχθεί ότι η επίδραση της τεχνολογίας ενδεχομένως να μην είναι κοινωνικά εξισορροπητική, αλλά να λειτουργεί προς την κατεύθυνση της πόλωσης και της οξύνσης των κοινωνικών ανισοτήτων. Η άποψη αυτή στηρίζεται στη διαπίστωση ότι η νέα τεχνολογία στηρίζεται και εξαρτά τη διάχυσή της από υψηλά εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό και, άρα, όχι μόνο οξύνει τις διαφορές στο εσωτερικό της αγοράς εργασίας που προϋπήρχαν της διάδοσής της, αλλά δημιουργεί νέες εστίες ανισοτήτων και νέες διαφορές στις δεξιότητες των εργαζομένων.
- ⁴ Οι κοινωνικές ανισότητες συνδέονται συχνά με την αύξηση της εγκληματικότητας καθώς δημιουργούν επάλληλους κύκλους στέρησης και περιθωριοποίησης στη βάση της περιχαράκωσης με κριτήρια γεωγραφικής συγκέντρωσης, εθνικής προέλευσης και φτώχειας. Για παράδειγμα, στις περιθωριοποιημένες γειτονίες των ΗΠΑ ο συνδυασμός των παραπάνω ωθεί σε αύξηση της εγκληματικότητας που μεταφράζεται σε αυξημένες δαπάνες για πρόληψη (συνήθως χωρίς αποτέλεσμα, καθώς η επιλογή της εγκληματικότητας εμφανίζεται περισσότερο θελκτική ελλείψει άλλων εναλλακτικών προσπορισμού εισοδήματος) [Hagan, 1994].
- ⁵ Αυτό δεν αποκλείει το ενδεχόμενο κάποιες πολιτικές ταινοχρόνως να αυξάνουν τους ρυθμούς μεγέθυνσης της παραγωγικότητας σε κάποιο κλάδο της οικονομίας και να επιδεινώνουν την κατανομή του εισοδήματος. Παράδειγμα εδώ αποτελεί η πολιτική των κυβερνήσεων Thatcher που επέτυχε ετήσιους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας από 1.1% της περιόδου 1973-79 σε 4.2% κατά την περίοδο 1979-89. Όμως οι κερδισμένοι αυτής της επιτυχίας ήταν κυρίως οι μέτοχοι (η αξία των μετοχών τους αυξήθηκε κατά 73%) και όσοι/ες κατάφεραν να διατηρήσουν τις δουλειές τους (οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν κατά 25%). Οι χαμένοι ήταν κυρίως τα 2 εκατομμύρια που έχασαν τη δουλειά τους και έμειναν άνεργοι/ες ή βρήκαν πτώ καταπληρωμένη δουλειά στις υπηρεσίες. Παρά ταύτα, η βιομηχανική παραγωγή και οι επενδύσεις αυξήθηκαν μόλις κατά 1% ετησίως στην ίδια περίοδο. Η αύξηση της παραγωγικότητας που σημειώθηκε ήταν βασικά αποτέλεσμα αναδιανομής, το οποίο δεν κατάφερε όμως να προσφέρει επαρκή βάση για διατηρήσιμη μεγέθυνση της παραγωγής και των επενδύσεων [Corry & Glyn, 1994: 216].

Άλλωστε, αύξηση της παραγωγικότητας μπορεί να προκληθεί επειδή πολλές από τις επιχειρήσεις με χαμηλή παραγωγικότητα τελικώς κλείνουν, και παραμένουν σε λειτουργία μόνο

όσες διαθέτουν υψηλότερη παραγωγικότητα. Άρα, ταχείς ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας δεν σημαίνουν ότι όλες οι επιχειρήσεις σημείωσαν πρόοδο, αλλά μόνον όσες επιζούν. Στο νέο σημείο ισορροπίας όμως ενδέχεται η παραγωγή και η απασχόληση να είναι πολύ ασθενέστερες.

- 6 Η άποψη αυτή ενισχύεται από συγκριτικές εμπειρικές έρευνες που έγιναν στις ΗΠΑ, στη Γερμανία και στην Αγγλία. Όπως προκύπτει από πληθώρα ευρημάτων, η αναδιάρθρωση σε περιπτώσεις υποχρεωτικών υψηλών αμοιβών και προσπάσις της απασχόλησης ώθησε τις επιχειρήσεις σε εκπαίδευση και επανεκπαίδευση του προσωπικού τους, δημιουργώντας καταστάσεις "υπερβολικών τεχνικών δεξιοτήτων" που όμως στη συνέχεια μετασχηματίζονται σε αλλαγές της οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, οι οποίες, με τη σειρά τους όχι μόνον "εξανθρωπίζουν" το περιεχόμενο της εργασίας αλλά οδηγούν σε μία κατάσταση όπου οι υψηλές αμοιβές είναι συμβατές με υψηλά κέρδη [Streeck, 1992, κεφ. 6].
- 7 όπως υποθέτουν τα σύγχρονα κοινωνιολογικά μοντέλα όπως αυτό του Granovetter, 1985
- 8 Το κοινωνικό κράτος δεν αποτελεί τον αποκλειστικό προμηθευτή υπηρεσιών κοινωνικής στήριξης, όπως μαρτυρά η περίπτωση των ΗΠΑ που στηρίζεται σε ιδιωτική παροχή υπηρεσιών φροντίδας σε συνδυασμό με άλλες εναλλακτικές ρυθμίσεις (άτυπες συμφωνίες ή και πρωτοβουλίες από την πλευρά των εργοδοτών). Αυτό που έχει σημασία να τονιστεί είναι ότι τόσο στη Σκανδιναβική όσο και στην Αμερικανική εκδοχή, ο ρόλος ζωής των γυναικών τείνει να συγκλίνει συστηματικά με αυτόν των ανδρών [Esping Andersen, 1994: 180-181].
- 9 Αυτό το ιδιότυπο "προλεταριάτο των υπηρεσιών" αποτελείται κυρίως από ανειδίκεντα άτομα και, στην περίπτωση των ΗΠΑ κυρίως, από μονογονεϊκές οικογένειες. Αντιθέτως, τα άτομα που παρουσιάζουν "ανοδική κινητικότητα" από τις κακοπληρωμένες δουλειές είναι είτε νεοί σε ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ σπουδών και καριέρας ή άτομα που είναι σε θέση να αποκτήσουν κατάρτιση και εκπαίδευση στη διάρκεια της οικονομικά ενεργού ζωής τους [Esping Andersen, 1994: 183].
- 10 Οι συνάλλαγές στο χρηματιστήριο και σε άλλες χρηματοπιστωτικές αγορές -η καρδιά του σύγχρονου καπιταλισμού που χτυπά αποκλειστικά στο ρυθμό βραχυχρόνιων συναλλαγών- ενοραζώνουν αυτήν ακριβώς την τάση των σύγχρονων οικονομιών.
- 11 Η ιδέα ότι η οικονομική ανισότητα και ανασφάλεια μπορεί να περιοριστεί δραστηζόμενοι την κρατική παρέμβαση, και μάλιστα χωρίς αρνητικές επιπτώσεις στις οικονομικές επιδόσεις, δεν είναι καθόλου νέα. Αποτελεί ουσιαστικά το προϊόν του μεταπολεμικού γάμου ανάμεσα στη σοσιαλδημοκρατία και στην οικονομική παράδοση του Keynes. Δεδομένων μάλιστα ότι η ανεργία αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη αιτία ανισότητας και ανασφάλειας, καθώς και τρανταχτό παράδειγμα οικονομικής αναποτελεσματικότητας (με την έννοια της διαφυγούσας δυναμικής παραγωγής), η εγγύηση της πλήρους απασχόλησης αντιπροσώπευε έναν επιτυχημένο συνδυασμό κοινωνικής δικαιοσύνης και οικονομικής αποτελεσματικότητας [P. Van Parijs, ed., *Arguing for Basic Income*, Verso, London, 1992; Glyn, 1995: 34].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Armstrong, P., A. Glyn & J. Harrison**, 1991, *Capitalism since 1945*, Oxford.
- **Aronowitz, S & W. DiFazio**, 1996 *The Jobless Future*, University of Minnesota Press.
- **Block, F.**, 1996, *The Vampire State*, The New Press, New York.
- **Bowles, S. & H. Gintis**, 1993 "The Revenge of Homo Economicus: Post-Warlasian Economics and the Revival of Political Economy", *The Journal of Economic Perspectives*, 7/1.
- **Boyer, R. & D. Drache**, 1996 *States Against Markets: the limits of globalization*, Routledge, London and New York.
- **Corry, D. & A. Glyn**, 1994 "The Macroeconomics of Equality, Stability and Growth" στο Glyn & Miliband (eds.).
- **Edwards, T. & G. Whitty**, 1994 "Education: Opportunity, Equality and Efficiency", στο Glyn & Miliband (eds.).
- **Esping-Andersen, G.**, 1994 "Equality and Work in the Post-Industrial Life-Cycle", στο Miliband (ed.) *Reinventing the Left*, Polity.
- **Fox-Piven, F.**, 1994 "Comment: Economic Imperatives and Social Reform, στο ίδιο.
- **Freeman, R.**, 1995 "Are your wages set in Beijing?", *The Journal of Economic Perspectives*, 9,3.
- **Gentle, Ch**, 1996 *After Liberalisation: a vision of Europe in the global economy of the 21st century* MacMillan, London.
- **Glyn, A.**, 1995 "Social Democracy and Full Employment", *New Left Review*, no. 211, May/June.
- **Glyn, A. & D. Miliband** (eds.) 1994, *Paying for Inequality: the economic costs of social injustice*, IPPR/Rivers Oram Press, London.
- **Green, F.**, 1994 "Training: Inequality and Efficiency", στο Glyn & Miliband (eds.).
- **Green, F., A. Henley & E. Tsakalotos**, 1994 "Income Inequality in Corporatist and Liberal Economies", *International Review of Applied Economics*, vol.8, no.3.
- **Gregg, P., S. Machin & A. Manning**, 1994 "High Pay, Low Pay and Labour Market Efficiency", στο Glyn & Miliband (eds.).
- **Hagan, J.**, 1994 "Crime, Inequality and Efficiency", στο Glyn & Miliband (eds.).
- **Henley, A. & E. Tsakalotos**, 1993 *Corporatism and Economic Performance: an economic analysis of market economies*, Edgard Elgar, London.
- **Heilbroner, R.**, 1995, *Visions of the Future*, Oxford University Press, New York and Oxford.
- **Hewitt, P.**, 1993 *About Time: the revolution in work and family life*, IPPR/Rivers Oram Press.
- **Higgins, B.**, 1992 "Equity and Efficiency in Development" στο Donald J. Savoie & Irving Breecher (eds.) *Equity and Efficiency in Economic Development*, Intermediate Technology Publications.
- **Hollingsworth, J.R. & R. Boyer** (eds.), 1997, *Contemporary Capitalism: the embeddedness of institutions*, Cambridge.
- **Hutton, W.**, 1995, *The State We're In*, Jonathan Cape, London.

- **Hutton, W.**, 1997, *The State To Come*. Vintage, London.
- **Kumar, K.**, 1995, *From Post-Industrial to Post-Modern Society: new theories of contemporary world*, Blackwell, Oxford, UK and Cambridge, USA.
- **Lancaster, K.**, 1973 "The Dynamic Inefficiency of Capitalism", vol.81, no.5.
- **Marglin, S. & J. Schor** (eds.), 1990 *The Golden Age of Capitalism*, Oxford.
- **Minsky, H., & Ch. Whalen**, 1996-97, "Economic Insecurity and the institutional prerequisites for successful capitalism", *Journal of Post-Keynesian Economics*, Vol. 19, no. 2.
- **Nolan, P. & K. O'Donnell** (und) "Industrial Relations and Productivity".
- **Okun, A.**, 1975, *Equality and Efficiency: The Big Trade-Off*, Washington DC, Brookings Institution.
- **Peston, M.**, 1987 "Balanced Budget Multiplier" στο *The New Palgrave Dictionary of Economics*, London.
- **Putnam, R.**, 1993 *Making Democracy Work: civic traditions in modern Italy*, Princeton University Press.
- **Pyke, F.**, 1994 *Small Firms, Technical Services and Inter-Firm Cooperation*, International Institute for Labour Studies, Research Series. 99.
- **Roemer, J.E.**, 1995 "An Anti-Hayekian Manifesto", *New Left Review*, 211.
- **Ruigrok, W. & R. Van Tulder**, 1995, *The Logic of International Restructuring*, Routledge, London and New York.
- **Saint-Paul, G.**, 1996 *Dual Labor Markets: a macroeconomic perspective*, MIT Press.
- **Schopf, F.**, 1991, *Crisis and Choice in European Social Democracy*, Ithaca.
- **Soskice, D.**, 1990 "Wage Determination: the changing role of institutions in advanced industrialised countries", *Oxford Review of Economic Policy*, vol.6, no.4.
- **Standing, G.**, 1997 "The New Insecurities", στο Gowan & Anderson (eds.) *The Question of Europe*, Verso.
- **Stiglitz, J.E.**, 1994 *Wither Socialism*, MIT Press.
- **Streeck, W.**, 1997, "Beneficial Constraints: on the economic limits of rational voluntarism", στο Hollingsworth & Boyer (eds.) *Contemporary Capitalism: the embeddedness of institutions*, Cambridge University Press.
- **Therborn, G.**, 1989, "The Two Thirds- One-Third Society", *New Times*, the changing face of politics in the 1990s, Hall, S. & M. Jacques (eds.), Lawrence & Wishart, London.
- **Van Parijs, P.** (ed.), 1992, *Arguing for Basic Income*, Verso, London.
- **Wood, A.**, 1995 "How Trade Hurt Unskilled Workers", *The Journal of Economic Perspectives*, vol.9, no.3.
- **Wilkinson, R.**, 1994 "Health, Redistribution and Growth", στο Glyn & Miliband (eds.).